

הרב ארי יצחק שבת
מכללת אורות ישראל
כתובת: כוכב השחר, ד.נ. מזרח בנימין 90641
טל' 9942205-02
פלי 050-675-6729
arishvat@gmail.com
הופיע בכתב-העת סיני קלג (טבת, תשס"ד), עמ' קצט-רכז

צוואת ר' יהודה החסיד- האם נכתב עבור הציבור הרחב או לזרעו? תשובה חדשה בעקבות העיון בכתבי היד

ראשי פרקים

- א. מבוא
- ב. כותרות היעד
- ג. לזרעו בלבד
- ד. לכל ישראל
- ה. לאומות העולם
- ו. גישה חדשה בעקבות כתבי היד

א. מבוא

כל דיון מסביב לצוואת ר' יהודה החסיד מוביל לשאלה הבסיסית ביותר: למי היא יועדה? היום, לשם "צוואה" יש קונוטציה של דבריו האחרונים של האב לבניו. ברם, בספרות הרבנית אנו מוצאים צוואות מוסריות רבות המיועדות לתלמידי הכותב ולכל ישראל, כגון צוואת ר' אליעזר (המיוחס לבן הורקנוס או לר' אליעזר ב"ר יצחק מוורמייזה), צוואת הרא"ש, הטור, השל"ה, ועוד.¹ מוכר גם המאמר ללא ספק, הצוואה הנהוגה ביותר בתולדות ישראל היא צוואתו של ר' יהודה החסיד. מוכר גם המאמר העממי ש"אילו היו נכתבות עשרת הדברות בצוואת ר' יהודה החסיד היו נזהרים בהן ביותר".² אכן, חלק מהאזהרות שמקורם בצוואה זו התקבלו בעדות רבות בישראל ממזרח וממערב, וחלק אף נכללו בשלחן ערוך וברמ"א. רבים מאד מקפידים לא לקבור שונאים זה אצל זה (סעיף א בצוואה),³ לא להשאיר קבר ריק פתוח (ב),⁴ ליישר את אצבעות המת (ז),⁵ לא לשחוט אווזים בחדש שבט (חוץ מאשר בתנאים מסוימים),⁶ לא לבקש מאותו אדם להיות סנדק לשני בנים באותה משפחה (לה),⁷ ולא לשאת אשה ששמה כשם אמו או כאשר שמו כשם חמיו (כג) למרות שכל אלה, מקורם בצוואת ר' יהודה החסיד, שאולי התכוון להזהיר את זרעו בלבד!

לעומת זאת, נראה שישנם מסורות וכתבי יד המעידים שהצוואה היא לא רק לזרעו בלבד, אלא שהאזהרות מסכנה למי שעובר עליהן, מכוונות אפילו לאומות העולם, וקל וחומר לכל ישראל!

¹ עיין אצל י" דן, ספרות המוסר והדרוש, פ"ה, "ראשיתה של ספרות הצוואות", ובלקט של "Hebrew Ethical Wills".

² מובא בספר טעמי המנהגים, ע' ת"ב ד"ה עוד. מצאנו הקפדה יתירה לא רק אצל ההמון, אלא גם אצל חלק מהפוסקים, למשל בשו"ת דבר משה, מהד"ק נח, "כי סגר המדבר בעדי בענין הלז לאשר החסיד ז"ל רוח ה' דובר בו", ושם בשם ר' שלום רוקח מבעלז, ש"אין לזוז זיז כל שהוא מצוואת ר' יהודה החסיד ז"ל". אפילו אצל עדות המזרח, מצאנו שכתב ר' אלעזר פאפו בספרו פלא יועץ, ערך צוואה, "כי הדברים עתיקים ומי שיודעם ועובר על דבריו הרי זה מתחייב בנפשו". בדומה לכך, כותב ר' חיים פלאגיי, מובא על ידי בנו ר' יצחק, ביפה ללב, אה"ע סב סס"ע יא, שאפילו בדיעבד, אם כבר נשאו בניגוד לצוואה (למשל כששם כלתו כשם אמו), יש אומרים שצריכים להתגרש!

³ מובא בשלחן ערוך, יו"ד שסב, ו. במספור הסעיפים, השתמשנו בחלוקה של ר"ר מרגליות (להלן: **ר"מ**) שבהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"ז, שהיא הנפוצה ביותר, אך העדפנו את התוכן שבדפוס וינציה שמ"ט/1589 (להלן: **ו**) עליו התבסס רר"מ, אך הוסיף שינויים לא מעטים.

⁴ מובא בבית יוסף וברמ"א, יו"ד שלט, א. עיי"ש בערוך השלחן סעי' ה, ובשו"ת ציץ אליעזר ח"ה, קונטרס רמת רחל פ"ל, שמרחיקים לכת להתיר איסור דרבנן של אמירה לנוכרי כדי למלא קבר ולא להשאירו פתוח.

⁵ מובא בחכמת אדם, כלל קנח, יא ושם בקונט' מצבת-משה על הנהגות החברה קדישא, ס" ט. עיי"ש שמתיר אפילו לפתוח את הקבר (!) כדי ליישרו, שמא זה יביא מגיפה על כל העיר.

⁶ מובא ברמ"א, יו"ד יא, ד.

⁷ מובא ברמ"א, יו"ד רסה, יא.

רבים מגדולי הרבנים במשך הדורות נזדקקו לשאלה זו, והשיבו על פי סברה⁸ או מסורות שונות ומגוונות.⁹ ברם, אם אכן מדובר על "מחלוקת במציאות", כלפי מי אכן כיוון ריה"ח את צוואתו, עלינו לברר, ככל שניתן, את העובדות.

במאמר זה, ננסה בע"ה, לברר את המציאות בשאלה זו, בעזרת העיון בכתבי היד הישנים של הצוואה.¹⁰ נעיר גם כמה הערות חדשות ועקרוניות ביותר בדיון זה, ואף נציע לבסס מה שנראה לנו כמסקנה על פי כתב יד אוקספורד (להלן: א'), שהוא הקדום ביותר המתוארך.¹¹

ב. כותרות היעד

אחד מהגילויים המעניינים ביותר שמצאנו בכתבי היד של הצוואה הוא שלרבים מהם יש "כותרת יעד" מפורשת כדי לענות על השאלה למי יועדה הצוואה. עובדה זו איננה ידועה לרבים ואינה מוזכרת אצל אף אחד מהפוסקים שדנו בנושא (!) משום שבמהדורות המודפסות, השמיטו את הכותרת.¹² כפי הנראה, טעם ההשמטה הוא בשל ריבוי הגרסאות הכל כך שונות ומגוונות, שהתקשו המו"לים להכריע ביניהן ולקבוע מה אכן כותרת היעד המקורית. הספק מתגלה כבר באחדות מהכותרות עצמן, למשל: "ספק אם לכל העולם או דוקא לזרעו, כמדומה שלכל העולם, ויש לזרעה".¹³ ברם, משכיחותן של הכותרות ברוב הגדול של כתבי היד, אפשר לומר בבטחה שאכן הייתה כותרת יעד במקור. הבה ונראה אם ניתן לברר מה הייתה הכותרת המקורית?

ג. לזרעו בלבד

להלן הנקודות המצביעות שהצוואה יועדה לזרעו בלבד:

1. כתב-יד פטרבורג – אחד מכתה"י, אמנם לא מבין הקדומים ביותר,¹⁴ מאשרת הכותרת את המסורת הזאת, "אלו דברים שאמר ר' יהודה החסיד לבניו". בהשוואה לשאר כותרות היעד, יושם אל לב שכשם שהיעד פוטר את הציבור הרחב מהצוואה ("לבניו"), גם כינוי הציוויים (רק "דברים" לא "מצוות" או אפילו "אזהרות") ופועל הציווי (רק "אמר" ולא "ציוה") אינו מחייב במיוחד, אפילו לבניו! אפילו מיקומו של הצוואה בכתב היד, יחד עם כתיבי החזרה בתשובה של חסידי אשכנז, ולא עם חיבור הלכתי (כפי שמצוי ברבים מכתבי היד), מדללת את תוקפה אף יותר. לעומת מקור זה, נביא בהמשך, שאר "כותרות היעד", שונות מכתה"י פטרבורג. נציין גם שכתה"י פטרבורג הוא היחיד שמצאתי בכתובה ביזנטית, שמשמעותה שהיא מיוון או מהאזור הבלקני. כלומר, הוא רחוק בזמן ובמקום מהצוואה המקורית, על כן התוכן החריג הוא חשוד, יחסית לכתה"י האשכנזים והאיטלקים שהם גם יותר קדומים וגם פחות מרוחקים ממקומו של ריה"ח באשכנז.

⁸ למשל שו"ת ר' משה פרובינצאלי, ע"י כג; שו"ת נודע ביהודה מהד"ת אה"ע סי' עט.

⁹ למשל שו"ת המהרי"ל ק"א, שהיה מוכן אפילו להפוך גרסה בתלמוד מאיסור להיתר (!) (במס' שבת סז, ב שכתוב "האומר שחטו תרנגולת זו שקראה גברית יש בו משום דרכי האמורי" לכתוב "אין זה מדרכי האמורי"), כדי להתאימה לצוואת ריה"ח, המכוון לדעתו, לציבור הרחב. לעומתו, כעבור שני דורות, מעידים בשו"ת מהר"ם מינץ עט, שהצוואות "לא נתפשטו ורובם בטילות". פשוט לר"ש קלוגר, שו"ת קנאת סופרים (מודפס עם ההשמטות לשיירי טהרה) ס"ס כו, שזה מחייב את כל ישראל והוא אף מתרץ שאלו בתלמוד שנהגו בסתירה לדברי הצוואה הם בגדר "סומכים על הנס". ועיי' למעלה בהערה 2 ובשדי חמד ח"ז, מערכת חתן וכלה ה. בהמשך נביא גם "מסורות" נוספות.

¹⁰ הוצאתי לאור השוואה של חמשה כתבי יד ודפוסים ראשונים עם עיונים והערות במאמרנו "צוואת ר' יהודה החסיד", טללי אורות י (כסלו, תשס"ב), עמ' 82-152. שם הוכחנו שאכן חלק מהסעיפים שבצוואת ריה"ח התווספו במשך הדורות, אך גם הוכחנו, שאלו שכתבו שהצוואה בכלל איננה של ריה"ח, הפריזו על המידה, וכבר העיד תלמידו ר' אלעזר ב"ר יב"ק, ספר הרקח סי' שטז, שהעתיק מצוואת רבו (שבעת האזהרות המופיעות בתחילת הצוואה שלפנינו).

¹¹ כתה"י אוקספורד-בודלי Opp. 337. מדובר על כתה"י אשכנזי המופיע לאחר מפתח המצוות לא תעשה ש"בספר מצוות קטנות" (סמ"ק), באותו כתב היד של הסופר "אליקים ב"ר שמואל הלוי מבידבור", החותם כך את שמו בכ"ז בכסלו ה'קמ"ג/1382. הסופר העניק חשיבות רבה לצוואת ריה"ח כשהציגה כעין רשימת לאווין מדרבנן מיד לאחר הלאווין מדאורייתא. הוא אף שינה את תוכן הצוואה בהתאם, וניסח אותה בלשון לאווים (לא... לא... לא... והציב אותן כעין צורת עשרת הדברות, למרות שבכך שינה לפעמים את מובנה של האזהרה (עיי' למשל בסעי' לא ו-לז).

¹² כך בכל המהדורות השונות המודפסות שראיתי חוץ מאשר במהד' רמ"א מאהלר (מודפס עם תולדות חסידים, קראקא, תרנ"א), ומהד' ר"א פרייס, (מודפס עם פירושו משנת אברהם על ספר חסידים, טורונטו, תשט"ו), שהעתיקו מכתה"י מינכן (להלן: מ'), על כן כללו גם את הכותרת. המוציאים לאור של כתה"י מ', לא עמדו על כך שהוא מורכב באופן מלאכותי מכלל כל הנוסחאות שמצא עורכו, ומסיבה זו הוא גם הנוסח הארוך ביותר (71 סעיפים), והפחות מקורי, עיי' במאמרנו שהבאנו למעלה בהערה 10, עמ' 101-102.

¹³ כתה"י קמברידג' Trin. College 142/142 (1849), כתה"י אשכ' מהמאה ה"ט-ו"ט"ז.

¹⁴ כתה"י פטרבורג (ספריה לאומית) Evr. I 258/2 הוא כתב ביזנטי מתוארך בהשערה מהמאה ה"ז-י"ז. האזכור הראשון של ההצעה שצוואת ריה"ח מיועדת לזרעו בלבד הוא בשו"ת שב יעקב הנדפס בפפ"ד"מ בשנת תק"ב/1742, וזה התפרסם בעיקר בנוגע ביהודה, מהד"ת אה"ע עט, הנדפס בפראג בתקע"א/1811. אמנם, מזכיר השב יעקב שכך הוא קיבל מגדולי הרבנים שלפניו, אך גם הם פעלו רק בסוף המאה הי"ז-תחילת הי"ח. כאמור, "קבלה" זו לא הופיעה כלל מלפני כן, וגם כל כתבי היד הקדומים שנראה בהמשך מחשידים את מקורותיה של הכותרת של כתה"י פטרבורג.

2. **מיישב הסתירות מהתלמוד** - התירוץ הנפוץ ביותר לשאלת הסתירות שבצוואת ריה"ח על דברי התלמוד¹⁵ מכונה "גישת הנודע ביהודה". אמנם, יש לציין שכבר קדמוהו בערך בשבעים שנה, ר' יעקב בן בנימין פופרש, בשו"ת שב יעקב, לכתוב שכך קיבל מגדולי הרבנים שהצוואה יועדה לזרעו של ריה"ח בלבד.¹⁶ נקודתו העיקרית של בעל הנודע ביהודה הוא שלא יתכן שגדול יסתור את דברי התלמוד אלא "האמת יורה דרכו כי החסיד לזרעו אחריו ציווה לדורי דורות... ובה אינו סותר את דברי התלמוד שהוא על הכלל, ודברי החסיד הן על הפרט". לדבריו, ראה ריה"ח ברוח קדשו, שהזיווגים הללו לא יצליחו לזרעו. לפי זה, פשוט שהיא איננה מחייבת את הציבור הרחב היום.¹⁷

לעומת תירוץ זה, קיימים גם דרכים אחרות ליישב את שאלת הסתירות על התלמוד, ועל כן אין כאן הוכחה ברורה. נציין למשל שבעל הדברי חיים והחתם סופר פתרו את בעיית הסתירות, על ידי כיוון הפוך מהנודע ביהודה.¹⁸ ר' חיים מצאנז¹⁹ מסביר שאזהרותיו של ריה"ח הן מעל (ולא מתחת) שכלנו, והחתם סופר פשוט לא האמין שריה"ח כתב דברים כל כך לא סבירים, בגלל גדולתו.²⁰ בנוסף, משתמע משני רבנים בני דורו של הנודע ביהודה, שהבינו שהוא לא התכוון בכנות לכך שריה"ח ציווה לזרעו בלבד, אלא היה זה לימוד זכות עליו, וכונתו האמיתית של הנוב"י הייתה לחלוק על ריה"ח.²¹

3. **מיישב הסתירות מספר חסידים** - בהשוואה בין חלק מהאזהרות שבצוואה לבין מקורות מקבילים בספר חסידים, רואים שלפעמים הנוסח בצוואה מחמיר יותר. אך לפי גישה זו, שהצוואה מיועדת לזרעו של ריה"ח בלבד, החומרות שבצוואה מובנות. שלעומת ספר חסידים הכתוב עבור הציבור הרחב, הוסיף והחמיר ריה"ח קצת יותר לזרעו בצוואה.²²

למשל, במקביל לצוואה ש"אחים נשואים לא ידורו בעיר אחד" (לג), כתוב בספר חסידים בסגנון פחות מחייב "נדיר שד' אחים או אחיות נשואים יגורו בעיר אחד ויחיו כולם לאורך ימים, על כן טוב להם שלא יהיו יחדיו".²³ בנוסף, מהצוואה, עולה שאפילו שני אחים, ולא ארבעה, לא יגורו בעיר אחת. כאמור, הסתירות מיושבות בכך שבצוואה לזרעו, החמיר ריה"ח יותר.

בצוואה כתוב "לא ישא אדם בת אחיו או בת אחותו" (כב). ברם, מובהר בספר חסידים שהנושא בת אחותו והוא חסיד, בניו יהיו כמוהו,²⁴ ובמקום אחר מוזכר "בת אחיו ובת אחותו התיירה התורה כי רובן

15 לא פחות מ-16 (!) מהאזהרות סותרות את התלמוד. בדרך כלל, הסתירה לתלמוד היא בזה שריה"ח אוסר את המותר אלא אם כן מצוין אחרת: אין להניח קבר פתוח (ב) סותרת סנהדרין כו,א; לפתוח את אצבעות המת (ז) - המנהג דווקא לסגור ע"פ ירושי' כלאים פ"ט ה"ד; אין לקבל דבר מהמת בחלום (יג) סותרת ברכות ז,ב; לא ישא בת אחותו (כב) - ביבמות סב,א נחשב למצוה; לא ישא כששמו כשם חמיו (כג), סותרת סוטה י,ב ומנחות כט,ב; לא ישא כששמות המחותנים זהים (כד) סותרת ברכות מב,א; לא יינשא שני אחים לשתי אחיות (כה) סותרת ברכות מד,א; לא ישא אחות אשתו לאחר פטירתה (כו) סותרת מועד קטן כג,א; לא יינשא שתי אחיות לאב ובנו (כז) סותרת כתובות נב,ב; לא יינשא אח ואחות חורגים (כט) סותרת סוטה מג,ב; לא יחזור לביתו אם שכח דבר מה (לח) סותרת ברכות נג,ב; לקצוץ אילן המניב פרי פעמיים בשנה (מד) - סותרת איסור בל תשחית, עיין מכות כב,א; אין להטמין באדמה (מו) - סותרת עצת התלמוד ב"מ מב,א; לשחוט תרנגולת שקראה כתרנגול (נ) סותרת איסור דרכי האמורי, שבת סז,ב; לא יושיב תרנגולת על ביצים לגדל אפרוחים (נג) סותרת פסחים נה,ב; לא יקרא לבניו בשמות: אברהם יצחק ויעקב (עג), סותרת בראשית רבה, מט, א.

16 שו"ת שב יעקב, ח"ב אה"ע סי' כג, ומובא בדרכי תשובה, יו"ד קטז סק"מ. בעל השב יעקב היה אב בית הדין בעיר פראג, מקום מושבו אחר כך של בעל הנודע ביהודה, ולמרות שאינו מציין זאת, אין זה סביר שלא שמע מסורה זו בשם קודמו בתפקיד.

17 שו"ת נודע ביהודה, מהד"ת אה"ע עט ומובאים דבריו גם בפתחי תשובה, יו"ד קטז סק"ו. כאמור, כך כתוב בשו"ת שב יעקב, אה"ע כג; ושו"ת חתם סופר, ליקוטים בקובץ תשובות ד; שו"ת ערוגת הבושם, יו"ד קיח; שו"ת אמרי אש יו"ד ט; הרא"ה קוק בשו"ת עזרת כהן, אה"ע ו (לגבי מה שמשמע שהוא לציבור הרחב, דעתו היא שלא התכוון ריה"ח לכל הדורות); הרב עבדיה יוסף שליט"א בשו"ת יחיה דעת, ח"ג עז ובשו"ת יביע אומר, ח"ב אה"ע ז. כמעט כל הפוסקים בדורות האחרונים שהרחיבו בנושא, לפחות צירפו את דעתו של הנודע ביהודה בתור ספק כדי להקל במקצת בענייני הצוואה כגון בשו"ת דברי חיים, אה"ע ח; שו"ת צמח צדק, אה"ע קמג; שו"ת מהרש"ם, ח"ה כח; שו"ת שם אריה, אה"ע סה; שו"ת אגרות משה, אה"ע סי' ד.

18 למרות שבסופו של דבר שניהם (בדברי חיים, אה"ע ח, ובשו"ת חת"ס ליקוטי תשובות סי' ד) מעלים גם את האפשרות שמא דיבר ריה"ח לזרעו בלבד.

19 שו"ת דברי חיים, שם.

20 שו"ת חתם סופר, יו"ד קלח. עיין באגרות משה יו"ד ח"ג סי' קיד ו-קטז, שכתב הר"מ פיינשטיין, שמסיבה דומה, אי אפשר לומר שהפירוש על התורה המיוחס לריה"ח הוא באמת שלו, ופסק למעשה שצריכים לשרוף את הספר שיש בו, לדעתו, דברי כפירה.

21 האדמו"ר מקומרנה, זהר חי, פ' משפטים, ע' קלג (מובא ע"י ר"מ בתולדות ריה"ח ע' ה במהד' ספר החסידים, ירושלים, תשי"ז, ובאור משה על מסי' קדושין ע' 16), עמד על נימת הזלזול שבדבריו והאשימו "ושרי ליה מאריה לנודע ביהודה שהרחיב בלשונו נגד ר"י החסיד, רבן של גולת אריאל ארץ או"צ (=אשכנז וצרפת)". כך משתמע גם בשו"ת דברי חיים, אה"ע ח.

22 עיין בפרשנים על סעי' כג, וכן כתוב גם בשו"ת חתם סופר ליקוטים, קובץ תשובות ד.

23 ספר חסידים, סי' רמו. במאמר זה, השתמשנו בדפוס בולוניה, שבמהד' מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"ז, שהיא המצוייה ביותר, אלא אם כן קיים הבדל משמעותי בינו לבין כת"י פארמה, שנחשב כמדויק יותר (עיין על כך אצל י' דן, "חסידות אשכנז בתולדות המחשבה היהודית", ע' 168, ובספרו "ספרות המוסר והדרוש", ע' 126), ואז ציינו עובדה זו.

24 שם, סי' תפח.

קטנות מן האיש... אבל לאיש אסור לקחת אחות אביו ואחות אמו כי רובן יותר זקנות בשנים ממנו".²⁵ אפילו כשמזכיר בספר חסידים את בעייתיות הדבר,²⁶ אינו כותב ש"אסור" אלא שזיווגם לא יצלח. הרי מן הדין מודה ריה"ח לתלמוד שמותרת בת אחותו, אלא שלזרעו הקפיד יותר. כמו כן, לפי ספר חסידים שם, אין לשאת אשה כשם חמותה רק אם זה כבר הדור השלישי ברציפות, שגם לסבתה היה אותו שם ("משולשת"). זאת לעומת הצוואה המזהירה מלעשות כן אפילו אם זה רק שם הכלה וחמותה (כג).²⁷

כך גם כשמתייחס בספר חסידים לזיווגים **שנאסרים** בצוואה, כתוב רק ש"יש עוד זיווגים שלא יצליחו ונפקא מינה לאיש חסיד למנוע בהם ולחדול".²⁸

לעומת כל זה, כמו שהקשינו בנקודה הקודמת, גם פה מדובר רק בתירוץ אפשרי אחד להסביר את הסתירות שבין הצוואה לבין ספר חסידים, ואין כאן הוכחה ברורה.²⁹

4. **הציוויים האישיים** - לחלק מהצוואות מצוין במפורש שהן מיועדות לזרעו, כגון: "לא יקרא איש מזרעו את בנו יודה ולא שמואל... אשה מזרעו שילדה לא תאכל פעם ראשונה תרנגולת (נא)". מצאנו גם נוסח אחר: "גם צוה לבניו שלא לגדל בלורית בעיין" (נד). עיין מה שכתבנו בהמשך בפרק ד' סעיף 6.

לפעמים, גם אם לא מצוין "לזרעו", קשה לומר שהתוכן שייך לציבור הרחב, ובוודאי לא לכל הדורות, כגון: "לא ידור רב בהילבורג (ייג הידלברג) כי לא יארך ימים שם".³⁰ לא ידור כהן בריגנשבורג, ולא אלעזר. לא ידור איש ואשה באויגשבורג" (נא). קשה להעלות על הדעת שחשב ריה"ח שהקהילה היהודית בהיידלברג לעולם צריכה להיות ללא רב,³¹ או שאף כהן ואף אחד בשם אלעזר לא יכול היה לדור בריגנשבורג?³² אם אסור גם לאיש וגם לאשה לגור באוגסבורג, למי מותר? ואם אסור לשניהם, מדוע לא כתב "לא ידור אדם" כסגנונו הרגיל? כפי הנראה, כוונתו האזהרות הללו לאנשים פרטיים מסוימים, אך המעתיקים השמיטו את שמותיהם, אך בוודאי לא לצבור הרחב ולא לדורות. כן מוכח גם מספר חסידים שריה"ח לא התכוון לאסור על הציבור הרחב ולדורות בכתבו:

"בעיר אחת היה שר רע והיה רוצה להעביר היהודים שבעיר מן הדת וברחו ואמרו קהילות לגזור חרם שלא ידור יהודי עוד בעירו לעולם, אמר להם החכם אל תתנו מכשול לפני הדורות הבאים אחרינו, אלא תגזרו לזמן שהשרים בחיים..."³³

נציין שבכת"י במחזור רוטשילד³⁴ (להלן: ר'), סעיף זה צוין לזרעו בלבד. לפעמים, ניתן בעזרת מקורות חיצוניים לברר מה קוים על ידי זרעו דווקא. למשל, לא ראינו באשכנז שנמנעו מלהשתמש בשמות יהודה או שמואל בדורות הסמוכים לפטירת ריה"ח.³⁵ אך ראוי לציין,

25 שם, ס"י תצא.

26 שם, ס"י תעז.

27 הוכחה זו מובאת בשו"ת מנחת אלעזר, ח"ג יג.

28 ספר חסידים, ס"י תעז.

29 עיין מה שכתבנו בהמשך בפרק ו סעיף 6. בשו"ת ערוגת הבושם, יו"ד קיח, מסתפק המחבר בין שתי האפשרויות שהעלנו כאן.

30 כך בדפוס ו' עליו התבסס ר"מ במהדורתו, אך שינה כאן ר"מ והשמיט את המילה "שם", ואם כך המשמעות שונה לגמרי. דהיינו, שלא מדובר בקהילה המקיאה את רבניה מתוכה, אלא בסכנה בריאותית לרב, בדומה לרבים מהאזהרות שבצוואה. ברם, לא מצאתי כת"י או דפוס אחר שיצדיק השמטה זו של ר"מ.

31 אמנם, מביא ר"מ (הערה ע) שר' דוד אופנהיים, רבה של העיר פראג וכל מורביה ואחד מגדולי הדור במאה הי"ז, כותב בשו"ת נשאל דוד, אה"ע לד, שנשאל על ידי ר' צבי הירש הענא, **רבה של היידלברג**, כיצד לכתוב את שם העיר היידלברג בגט? והשיב: "לבי אומר לי שמעולם ושנים קדמוניות לא נתנו שום גט בהיידלברג כי בוודאי לא עברו על צוואת ר"י החסיד שלא ידור רב בהיידלברג". אך כאמור, ר' דוד אופנהיים כותב כך מסברה בלבד, ועובדה שר' צ"ה הענא גר בהיידלברג.

32 עיין בהרחבה במאמרנו העומד לצאת לאור "זיהוי של 'אלעזר' המוזהר בצוואת ר' יהודה החסיד מלגור ברגנשבורג", טללי אורות יא (תשס"ד), שם טענתי שמדובר בציווי מיוחד לתלמידו המובהק ר' אלעזר מוורמייזה, בעל ספר הרקח, שהיה ברגנשבורג בשנת פטירת רבו, וחשש הרב שתלמידו יעדיף להישאר במרכז החדש של חסידות אשכנז. עי"ז היה נותר ארץ הריינוס, המרכז המקורי של חסידי אשכנז, ללא הנהגה חסידית מתאימה. עי"ש גם בהערות 7 ו-44 לגבי פשר האזהרה שלא ידור כהן ברגנשבורג, שדחינו (על פי עדות נוצרית קדומה המובאת במאמרו של S. Wittmer, "Die Sechs Friedhøfe Der Regensburger Juden", VHVO 141 (2001) pp. 81-84) את דברי ר"א בליצר, בפירושו יד אפרים על צוואת ריה"ח, שטען שנבנה העיר רגנשבורג מעל בית קברות יהודי עתיק. לחילופין, הצענו שבדומה לסיפא, יתכן שגם ברישא, מצווה ריה"ח על עוד אחד ממצויני תלמידיו (אוילי ר' יעקב כהן מקראקא, עליו כתב י"ת-א-שמע, "לתולדות היהודים בפולין במאות הי"ב-הי"ג", ציון נג (תשנ"ח), עמ' 369-347) לצאת אף הוא מרגנשבורג, כדי לחזור ולהנהיג את הקהילה החסידית החדשה המתפתחת אז בפולין, לקיים בכך את חזון חייו של ריה"ח, להפיץ את משנתו החסידית ולהפכו לתנועה של ממש של קהילות שלימות (עי' על כך אצל י"דן, "לדמותו ההיסטורית של ר' יהודה החסיד", תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים-קובץ מאמרים לזכרו של ח"ה בן-ששון, ירושלים, תשמ"ט, עמ' 391 ו-398).

33 ספר חסידים, תכד.

34 נכתב בפלורנס, איטליה בשנת רנ"ב/1492, מוזיאון ישראל, 180/51. עיין במאמרנו, שהזכרנו למעלה בהערה 10, בעמ' 95-96, ואצל E. Cohen, The Rothschild Mahzor, N.Y., 1983.

שלמרות המנהג המובהק באשכנז באותה תקופה, לקרוא לבניהם על שם הסבים מהדורות הקודמים, בששת הדורות הסמוכים לריה"ח, נמנעו צאצאיו מלקרוא בניהם בשמות אלו – שמואל ויהודה – חוץ מריה"ח עצמו (!) שקרא לאחד מבניו שמואל.³⁶

לגבי זיהוי הסעיפים השייכים לזרעו בלבד, עיין בהמשך מה שנביא מכת"י מילאנו (להלן: **מיל"י**).³⁷ בהקשר זה נציין, שיש מחמירים בצורה קיצונית ביותר וכתבו שאפילו אם התכוון ריה"ח לזרעו בלבד, "מי יודע עכשיו אם לא מזרעו הוא ואשרי למי שנוהר כי חמירא סכנתא מאיסורא".³⁸ גישה נוספת היא שהיות ותמיד קיים ספק אם התכוון לזרעו בלבד, כאשר מתעורר ספק נוסף, דנים להיתר משום ספק ספיקא (ספק כפול).³⁹ לעומתם, יש אומרים שאפילו אם הצוואה מיועדת לזרעו בלבד, אף אצלם התקנות הן רק לדור אחד או אולי עד שלשה דורות, כמו שמציין רש"י על הפסוק "אם תשקור לי ולניני ולנכדי" - עד כאן רחמי האב על הבן".⁴⁰

גישה זו מאושרת בסיפור מעניין על המהרש"א, המובא בכמה מקומות בשינויים קלים בשם שו"ת שם אריה,⁴¹ שהיה מזרעו של ריה"ח, ובשל נדירותו של הספר, נצטט אותו במלואו מהמקור:⁴² "ושמעתי מהרב המנוח הישיש מו"ה מרדכי מרגליות,⁴³ חבדק"ק סטנאב שהיה לו בקבלה מאבותיו, אשר בזמן הרב מהרש"א,⁴⁴ באסיפת גדולי הדור שהיה בעת הזאת ובתוכם היה הגאון מהרש"א ז"ל דברו על אודות צוואת רי"ח, ועמד הגאון מהרש"א על רגליו ואמר, אני מבני בניו, ובצוואה הנ"ל כתוב שלא יקרא איש מזרעו את בנו לא יהודא ולא שמואל, ואני זה שמי שמואל ושם אבי יהודא, ושאלתי טעם הדבר למה באמת לא חששו לצוואת זקנים רי"ח, והשיב לי כך שמעתי סתם, והוא פלא באמת, ומה קפיד על שם יהודא ושמואל נ"ל כי הרב ז"ל בעצמו היה שמו יהודא, ושם אביו היה שמואל, והוא הנקרא ר' שמואל הנביא כדאי בסדר הדורות בהמעשה נורא מקשירת התפילין ובספרו סי' רמ"ד,⁴⁵ כתב כי יש שם פלוני שכל מי שנקרא אחריו לא יצליח, וראה וידע בחכמתו כי לא יצליחו בניו אחריו אם יקראו על שמו ושם אביו, לכן צוה שלא יקראו בניהם על שמו. הגאון מהרש"א ואביו אפשר לא נקראו בשמות אלו על שם לכן אין קפידא בזה, דעיקר הקפידא שלא יקראו על שמו, או אפשר דהצוואה לא היו רק לזרעו ממש ולא לדורות הבאים אחריהם, והרב מהרש"א היה זמן רב אחריו ואיפלג כמה דורות וע"ז לא צוה הרב ז"ל שלא יקראו בשמות אילו. אבל לא ידעתי אי"כ מאי סהדותיה דהגאון מהרש"א, ואפשר דסהדותו היה שלא צוה רק לבניו ולא לדורות הבאים אחריהם, ועכ"פ לא ידעתי מקום להקל שלא לחוש לצוואת הרב רי"ח ז"ל כי קשה לסמוך על המעשה הנ"ל מעדות הגאון מהרש"א, אחרי שלא ידענו על נכון טעם הדבר".

כלומר, למרות העדות המעניינת, לא נראה לבעל השם אריה שיש מקום להקל לזרעו של ריה"ח.

35 אטלס עץ חיים, ח"ה עמ' 95-90.

36 כפי שמובא בעץ המשפחתי שלו באטלס "עץ חיים", כרך ה' ע' 131. ההימנעות מהשימוש בשם יהודה מוסברת על ידי גדול אחד שייחס את עצמו לשלשלת ריה"ח שאמר שקבלה לו מאבותיו שריה"ח השתמש כמה פעמים בשמות קודש והיה ירא שמה יענישוהו על כך ואם יהיה לו זרע בשם יהודה, יגלגלו עליו ויטבעו ממנו עונשו (ספר מפתחות של זהב, יו"ד סי' מב, מובא ברוח חיים, יו"ד סי' רסה אות כח) אך הרב חיים פלאגי כתב שחלילה לומר כן על ריה"ח. ועוד, זה לא מסביר ההימנעות מהשם שמואל.

37 סוף פרק ו. כת"י מילאנו-אמברוזיאנה X111 SUP./1 הוא כת"י אשכנזי מהמאה הי"ד, והוא אולי אף הקדום ביותר של הצוואה (אלא שאינו מתוארך במדויק כמו כת"י א' שהוא מסוף המאה הי"ד). כת"י זו מהווה את הבסיס העיקרי של הנוסח של כת"י ר'.

38 לשונו של רמ"א מאהלר, בפירוש דמשק אליעזר, סי' ה.

39 שו"ת אבן יקרה, אה"ע טו, לעומת הרב חיים פלאגי ברוח חיים אה"ע סב, סקט"ו הסובר, שאפילו בספק ספיקא בענייני סכנה כמו צוואת ריה"ח, יש להחמיר.

40 שו"ת בית שערים, יו"ד קצו, על פי רש"י בראש' כא, כג. ועיין בשו"ת שם אריה, שהבאנו בהערה 42, שאף הוא מעלה סברה זו, וכן הביא הרב משה שטרנבוך, סגן אב"ד בעדה החרדית, בשו"ת תשובות והנהגות, ח"א תשלא, בשם האדמו"ר מגור, שאפילו צאצאיו של ריה"ח לא נהגו להקפיד אפילו באזהרה הנפוצה לא לשאת אשה ששמה כשם אמו.

41 מובא בפי' המהרש"ם על הצוואה, סי' סא, ובשו"ת יביע אומר, ח"ב אה"ע ז, ובשו"ת יחיה דעת, ח"ג עז ועוד.

42 שו"ת שם אריה, יו"ד כז.

43 משפחתו של ר' מרדכי מרגליות מתייחסת לרב שמואל מרגליות שהוא מצאצאי המהרש"א (על פי אוצר ישראל, ערך מרגליות ח"ו, ע' 290).

44 המהרש"א פעל במחצית הראשונה של המאה ה"ט, כארבע מאות שנה לאחר פטירת ריה"ח.

45 בספר חסידים.

ד. לכל ישראל

לעומת זאת, נראה שהגישה הזאת, המצמצמת את הצוואה לזרעו של ריה"ח בלבד, היא קשה ביותר, ואינה עומדת במבחן המקורות הקדומים וכתבי היד.

1. עדות תלמידו ושאר הראשונים - האזכורים הקדומים ביותר של האזהרות הן בספר הרוקח,⁴⁶ של תלמידו של ריה"ח, שהעתיק ישר **מכתבי רבו**, ובספרו של רבנו ירוחם⁴⁷ (כמאה שנה לאחר פטירת ריה"ח, שכתב את ספרו כחמישים שנה לפני הכתי"י העתיק ביותר שבידנו), ספרים **המיועדים לכל ישראל**, ולא לזרעו של ריה"ח. כך עולה גם משאר הראשונים שהזכירו את הצוואה, התייחסותם מבוססת על נתון זה.⁴⁸ אפילו מהר"ם מינץ⁴⁹ (מ"אחרוני ההראשונים"), ור' זלקלי ז"ק⁵⁰ ור' משה פרובינצאלי⁵¹ (מ"ראשוני האחרונים") שהתייחסו בחשדנות או חוסר חשיבות כלפי צוואת ריה"ח, לא בססו את דחיותיהם על צמצום הצוואה לזרעו. אם הם היו שומעים על אפשרות להתייחס לצוואה כאל מסמך משפחתי, בוודאי היו מזכירים את זאת. כך במשך **יותר מחמש מאות שנה** מאז הופעתה, אף לא ראשון או אחרון אחד מזכיר, או אפילו רומז שהצוואה יועדה לזרעו בלבד (רק הכותרת בכת"י פטרבורג, שאף הוא יחסית מאוחר).⁵² כמו כן, אותם סיפורים שאירעו ותלו את האסון בעובדה שעברו על אזהרה מסוימת של ריה"ח,⁵³ מוכיחים שקבלו בפשטות שהצוואה, או לפחות חלק ממנה, מכוונת לכל ישראל.

2. רק בחלק מצוין שהן לזרעו - משתמע בבירור שבמקום שלא צוין כך, מכוונים הדברים לציבור הרחב.⁵⁴ אמנם, כבר השיב הרי"מ משה גרינוולד, אב"ד של חוסט, על טענה זו, שיתכן והציון "לזרעו" על אזהרה זו או אחרת אינו מגוף הצוואה אלא תוספת מאוחרת.⁵⁵ אכן בחלק, ניתן לאשר מהניסוח עצמו שלא נרתעו העורכים מלשער בעצמם ואף לציין מה לזרעו ומה לא, למשל: "ולא ישא אדם שתי אחיות זו אחר זו. ודוקא לזרעו, כך מצאתי **ומסתמא** ב' אחים לבי אחיות ג"כ לזרעו (כו)".⁵⁶ ברם, דברי הרב גרינוולד אינם עומדים במבחן כתבי היד, שם, ברוב המוחלט⁵⁷ של הנוסחאות, יש פירוט או זיהוי חלקי מה מיועד לזרעו בלבד ומה יועד גם לאחרים. למשל, הפירוט הוא מדויק ביותר בכת"י מיל', אולי העתיק ביותר, שם קיימת חלוקה ברורה כאשר מצוין מסעי מ"ב והלאה: "ואילו הן (מ)זרעו",⁵⁸ ולאחר מכן שוב מפורט על כל אחד משמות הסעיפים האחרונים שהם לזרעו. כך עולה גם מכ"י א', אף הוא אחד משני העתיקים ביותר, שם נשמטו אותם הסעיפים שצוינו בכ"י מיל' כמיועדים לזרעו בלבד, מתוך הבנה ששאר הצוואה אכן מיועדת לציבור הרחב.

3. מציאות כתבי היד - עצם הימצאותם, במשך הדורות במקומות השונים מעידה שראו בצוואה בכל המקומות הללו נכס של הציבור הרחב. הרי אם מדובר בצוואה לזרעו, זה לא היה מעניין את האחרים להעתיקה, ובוודאי לא ביחד וסמוך לספרים כה מקובלים ומחייבים כמו הסמ"ק,^{58*} תקנות רבנו גרשום^{58**} וכדו'.

4. הימצאותן של "כותרות היעד" – כותרות היעד הנמצאות בראש רוב כתבי היד של הצוואה, מצביעות על כך שכפי הנראה, אכן הייתה כותרת יעד נובעת מזה שהאזהרות השונות **מיועדות לציבורים שונים**. כלומר, אם כל האזהרות מכוונות לציבור אחד, לא היה צורך בכותרת שתפרט שחלקים שונים של הצוואה יועדו לאוכלוסיות שונות. לפי זה, משתמע שכותרת היעד של כת"י פטרבורג, שכאמור למעלה, הוא ייחודי ביעדו "לבניו" בלבד, אינו מקורי, שכל כולה מיותרת, ובאה לשרת את מגמת הטענה שהצוואה יועדה לזרעו בלבד, ו"לאפוקיי" מאלו שאינם מזרעו ומקפידים בדברי הצוואה. ברם, כותרות

46 ספר הרקח, סעי' שטז.

47 רבנו ירוחם, נתיב כח, דף רלא, ד.

48 למשל, רבנו פרץ בהגהות הסמ"ק סי' קצה סק"ז; ר' אהרן הכהן מלוניל, ארחות חיים ה' אבלות, ע' 576 במהד' ברלין, תרנ"ט; תשב"ץ קטן סי' תקנא; שו"ת מהרי"ל קיא.

49 שו"ת מהר"ם מינץ, עט.

50 פי מהר"ז זק, מופיע בסמ"ג השלם, ירושלים, תשנ"ג, מצות ל"ת נא.

51 שו"ת ר' משה פרובינצאלי, ע' כג.

52 עיין למעלה בהערה 14.

53 עיין למשל בלבוש יו"ד שצה, א; כנסת הגדולה, יו"ד סב הגב"י סק"ד.

54 שו"ת שם אריה, יו"ד כז, וברוב הפרשנים על הצוואה.

55 שו"ת ערוגת הבושם, יו"ד קיח.

56 נוסח דפוס וינציה שמ"ט/1589.

57 חוץ מכמובן בכת"י פטרבורג שהזכרנו למעלה בהערה 14, ועיין בכת"י קמברידג' 3127/25Add.

58 צריך לומר "לזרעו" כמו בכת"י ר' שרובו המכריע על פי הנוסח שבכת"י מילאנו. יתכן והטעות נובעת מזה שבכל הסעיפים הבאים, כתוב "מזרעו" (כגון "לא יקרא איש מזרעו...").

58* כך בכת"י אי ומיל'.

58** כך בכת"י מוסקבה-גינצבורג 182, כתב אשכ"י, שנת קע"א/1411; כת"י מוסקבה-גינצבורג 979, כתב איטלי, שנת רכ"ד/1464; כת"י פרמה-פלטניה 2999/8, כתב איטלי מהמאה הט"ז.

היעד האחרות קדמו בהרבה לזו של כת"י פטרבורג, ובוודאי אין מגמתן להתפלמס עמו או עם גישתו, שכאמור, גישה זו איננה מופיעה באף מקום בחמש מאות השנים הראשונות מאז כתיבת הצוואה ועד כת"י פטרבורג.

5. עדות "נותרות היעד" - לעומת כת"י פטרבורג, בשאר כותרות היעד אשר בכתבי היד, מצוין במפורש שחלק מהצוואה שייך לכל ישראל ולא לזרעו בלבד. למשל, "אלה הצוואות שצוה רבנו יהודה חסיד ז"ל יש מהן שנוגע לזרעו ויש מהן שנוגע לכל ישראל..."⁵⁹ או "מקצת מנהון לזרעיה ומקצתי מנהון לכל ישראל..."⁶⁰ או: "... מהן לזרעו ומהן לבני ישראל"⁶¹.

6. ציוויים שאינם לזרעו - כשם שראינו לעיל שחלק מהאזהרות הן ללא ספק לזמנו או לזרעו בלבד, כך יש כאלו שללא ספק לא יועדו לזרעו בלבד. למשל, "לא ישחוט אדם אוזים בשבט ויש משפחה"⁶² שמונעים זה בטבת והעיקר הוא בשבט (מא). אם הצוואה יועדה לזרעו בלבד, לא יתכן שריה"ח יתייחס למה שעושים במשפחות אחרות!

בדומה לכך, לא יתכן שהאזהרה ש"לא ידור כהן בריגנשפורג" (נא) מכוון לזרעו משום שהם אינם כהנים!⁶³

האזהרה לא לשאת אחות אשתו שנפטרה, אינה לזרעו בלבד (כז),⁶⁴ כי אזהרה זו מופיעה גם בספר חסידים,⁶⁵ שהוא לכל ישראל.

בחלק מהאזהרות מוזכר שהעונש יחול על אחד מבני העיר או גדול העיר (כגון ב, ג, ו), דבר שלא שייך בכלל אם נאמר שהצוואה היא רק לזרעו.

7. "רצון הבורא" מכריח - על פי שאיפתם של חסידי אשכנז לעשות "רצון הבורא", דבר המחייב עד כדי ענישה,⁶⁶ אם אכן מעשה מסוים נוגד את רצון הבורא, לא יתכן שנרשה לאחרים לעשות כן, גם אם אינם מזרעו של ריה"ח.

8. הביטוי "אדם" או "איש" - הכינוי של המצוה, מתאים יותר לציבור הרחב מאשר לזרעו, שהיה לו לקרוא להם "בניו" או "זרעו" או לא לכתות אותם בכלל. למשל, "איש בארץ שוואבין לא יגדל נערים שיזכו ישיבה" (נו), משמעותו כל איש בארץ שוואבין.

לאור כל הנ"ל, קשה ביותר לקבל את דברי רבותיו של השב יעקב ושל הנודע ביהודה, שריה"ח התכוון לזרעו בלבד. ואכן, כבר הזכרנו למעלה שמדברי שני רבנים בני דורו של הנודע ביהודה (ר' חיים מצאנז והאדמו"ר מקומרנה), עולה ספק עם ר' יחזקאל לנדא באמת האמין שהתכוון ריה"ח לזרעו, או שמא עיקר כוונתו ללמד זכות על ריה"ח, כדי ליישב את הסתירות מהתלמוד. יתכן להוסיף שאילו היה יודע הנודע ביהודה שלא מדובר על ר' יהודה מפריז (מגדולי בעלי התוספות),⁶⁷ אולי היה חולק עליו בגלוי.

ה. לאומות העולם

בולטת העובדה שרבים מהנושאים בצוואה הם משותפים לנוכרים ולישראל כאחד. למרות שחלק מפרטי האזהרות אינם שייכים לאומות העולם,⁶⁸ תחומי העיסוק: אישות, לידה, מוות, דירה, כלכלה, תקופות, ורכוש (שהן רוב האזהרות), אינן בנושאים "יהודיים" במיוחד. אחד מהחידושים המעניינים

⁵⁹ כת"י פארמה-פלטינה 2999/8 הוא כת"י איטלי מהמאה הטי"ז. עיין בהמשך בפרק ה, סעיף 1, שנביא את נוסח הכותרות השונות שרובן מזכירות שקיימות אזהרות גם לזרעו, גם לישראל וגם לאומות העולם.

⁶⁰ כת"י מילאנו-אמברוזיאנה, עיין למעלה בהערה 37.

⁶¹ כת"י אוקספורד - בודלי 37, Opp. Add. Qu. כתב איטלי מהמאה הטי"ו-ט"ז, בדומה גם לכת"י רומא קזטנה 2734/3, כת"י איטלי, שנת רכ"ז/1467.

⁶² או "יש משפחות" (ר), "יש שוחטים" (מ), "יש מחמירים" (א).

⁶³ דיוקו של שו"ת שם אריה, יו"ד כז.

⁶⁴ כך עולה מרוב הנוסחאות חוץ מדפוס ו' ("ודוקא לזרעו כך מצאתי") ובכת"י ר' זה בספק.

⁶⁵ ספר חסידים, ס"י תעז.

⁶⁶ עיין באריכות אצל ח' סולובייצ'יק, "Three Themes in Sefer Hasidim", AJS Review (1976) pp. 311-325. ועיין מה שכתבנו על כך בסוף המאמר.

⁶⁷ לא מעט מהחוקרים והרבנים טעו בזהותם את ר' יהודה החסיד עם ר' יהודה חסיד בן יצחק (שירליאון) מפאריז (פריז), במקום ר' יהודה החסיד בן שמואל מרגנשבורג. ר' יהודה מרגנשבורג שנפטר בשנת 1217 ור"י מפריז (1166-1224) פעלו באותה תקופה, שניהם כונו "חסיד", ושניהם היו מרבני האור זרוע ומובאים בספרו. בין הטועים בזיהוי היו בעל ספר היוחסין, מהד' פילוקופסקי, ע' 228; שלשלת הקבלה, ד"א מא, ב; גרץ, דברי ימי ישראל, ח"ו ע' 236. משפטו החרוץ אך טועה של ר' חיים מצאנז, שו"ת דברי חיים אה"ע ח, שריה"ח הוא "רבו של הסמ"ג והאור זרוע אשר כל תורתנו ומנהגינו בארץ אשכנז וצרפת נמשכים אחריהם", ודברים דומים אצל שו"ת נודע ביהודה מהד"ת אה"ע סי עט, הועתקו על ידי רבנים רבים בדברם על ריה"ח. גם החיד"א, שם הגדולים, מערכת הגדולים סוף ערך ר' יהודה החסיד, עומד על טעותו בזיהוי הראשון של ריה"ח.

⁶⁸ למשל, טהרת המת (ו), בית המדרש (כא), סנדקאות (לה), קירבה לאחר הטהרה מנדה (לו), שחיטה על פי החדשים היהודים (מא), לא לגלח בראש חודש היהודי (מח), ענייני רבנות או כהונה (נא), מושבם של יהודים (ע), להשאיר מזוזה (עד), ולא להקזיז דם בחדשים יהודים מסוימים (עו).

ביותר, שמצאנו בעקבות בדיקת כתבי היד, הוא שיתכן והצוואה לא יועדה לזרעו בלבד, ואפילו לא לישראל בלבד, אלא אף לאומות העולם.

1. עדות "כותרות היעד" – כך עולה בבירור מ"כותרת היעד" שבראש הצוואה ברוב כתבי היד, כולל מבין הקדומים ביותר. למרות היותן שונות בניסוח, הרעיון העקבי הוא ברור.

להלן הכותרות בכתבי היד השונים המאשרות את החיוב לנוכרים בחלק מהאזהרות:
"אילין נביאותיה דאמר רבי יהודה החסיד מקצת מנהון לזרעיה ומקצתי מנהון לכל ישראל ומקצתי מנהון לארמאין".⁶⁹

"ואלה המצוות אשר ציוה ר' יהודה חסיד לפני מותו יש מהם לזרעו ויש מהם לכל ישראל ויש מהם לזולתם".⁷⁰

"... מהן שצוה על זרעו לבד ויש מהן לכל האומות".⁷¹

"... מהן לזרעו ומהן לבני ישראל ומהן לאומות העולם".⁷²

"... מהם לזרעו ומהם לכל ישראל ומהם אפילו לאומות העולם".⁷³

2. לא סביר שמישהו הוסיף – אמנם, קיימים כמה כתבי יד שמזכירים שהאזהרות הן לזרעו ולכל ישראל ולא מזכירים את אומות העולם,⁷⁴ אך סביר יותר לומר שאיזה עורך או מעתיק השמיט את הסיפא בגלל המוזרות שבדבר (שריה"ח יטרח לצוות לגויים), מאשר לומר שמישהו יעזי להוסיף חידוש כה גדול מדעת עצמו. במיוחד שכאמור, מבין כתבי היד הקדומים ביותר זה כבר מופיע.

3. עקביות ההפתעה – בהיות היעד לגויים דבר כל כך לא צפוי, העובדה שהיא חוזרת לעיתים כה תדירות בכתבי היד השונים, שנכתבו ונמצאו בארצות שונות ובתקופות שונות מצביעה במיוחד שכפי הנראה, היא חלק מהנוסח המקורי.

4. הימצאותן של "כותרות היעד" – כפי שהזכרנו למעלה, עצם ריבוי "כותרות היעד" מחזק את ההשערה שכנראה הייתה כותרת יעד במקור. הסברה גם אומרת, שעצם הימצאותה של כותרת יעד נובעת מזה שהאזהרות השונות מיועדות לציבוריים שונים ומגוונים, בצורה שלא היינו יודעים, אלמלא הכותרת, למשל, לגויים.

5. האזהרות לאומות העולם – ישנם ציוויים שהם מיועדים במפורש לאומות העולם: "לא יעשה אדם נישואין לבי ילדיו ביחד ובאומות העולם לא יעשו ב' אחים פרשים ביום אחד" (ל).⁷⁵ אמנם, סיפא זו אינה מופיעה בשתיים מתוך שש הנוסחאות הקדומות שהשוונו,⁷⁶ אך כאמור, על פי הכלל של Lectio Difficilior, שגרסה תמוהה היא פחות חשודה מגרסה פחות מפתיעה, רוב הסיכויים הם שהראשון הוא המקורי והשני, הערוך.

כמו כן, בעקבות מה שכתב בספר חסידים,⁷⁷ "אל ידור אדם במקום שהשוק של גויים בשבת כי אי אפשר שלא יחטא בדבריו או בשום דבר", צריכים לומר בפשטות שהאזהרה "לא יקבע אדם דירתו בעיר שיומא דשוקא ביום ג' כי דריה עניים, לא (ימשך) אדם מן העיר שיומא דשוקא ביום שבת כי דריה עשירים הם"⁷⁸ (נז-נח) מכוונת כלפי הגויים. כלומר, אם כתוב בספר חסידים שאין ליהודים לגור שם, כנראה שמדובר בצוואה כלפי הגויים, שמותר להם לשווק בשבת, שדווקא כדאי להם לגור שם.

יש לציין שלעומת שאר הנוסחאות, הסעיפים הללו (ל, נז-נח) נשמטו מנוסח ו' (הנוסח הערוך ביותר),⁷⁹ כנראה משום שנראה לעורך מוזר שריה"ח יצווה את הגויים. נוסח ו' הוא גם בין הבודדים בלי כותרת יעד ועל כן אין בו שום זכר לגויים. נוסח זו הוא דווקא הנדפס וממילא המוכר ביותר, וזה מסביר מדוע ההתייחסות לגויים בצוואת ריה"ח היא עובדה שאינה ידועה לרבים.

⁶⁹ כת"י מילאנו-אמברוזיאנה, עיין למעלה בהערה 37.

⁷⁰ כת"י מחזור קמברידג' Add. 3127/25, כתב איטלי מהמאה הטי"ו. כת"י זו הוא כנראה מה שמובא על ידי פריימן במבואו לספר חסידים, פרנקפורט, תרנ"א, ע' ח, בשם "כת"י שזח"ה ס"י 184 בבית המדרש לרבנים בלונדון".

⁷¹ כת"י ר'.

⁷² כת"י אוקספורד-בודלי 4037.

⁷³ כת"י קמברידג' Add. 648/7, כתב איטלי מהמאה הטי"ז. נוסח זו הוא קשה במיוחד שמשמע ממנו שאותם הציוויים שמיועדים לאומות העולם הם גם עבור ישראל. קשה ליישב גישה זו עם העובדה שאזהרות כה רבות הכתובות בסתם לא שייכות לנוכרים (עיין למעלה בהערה 68) ולא מצוין בשאר האזהרות שהן כן שייכות לנוכרים, חוץ מאשר בודדות שנדון בהן בהמשך, השייכות לנוכרים בלבד ולא "אפילו לאומות העולם".

⁷⁴ למשל כת"י רומא קסטנזה 2734/3 שהוא כת"י איטלי, שנת רכ"ז, 1467; כת"י אוקספורד-בודלי Opp. Add. Qu.3 37 שהוא כתב איטלי מהמאה הטי"ו-טי"ז; כת"י פרמה-פלטינה 2999/8 שהוא כת"י איטלי מהמאה הטי"ז.

⁷⁵ נוסח ר'.

⁷⁶ בכת"י מיל' הגרסה היא "ובאמת לא יעשו ב' אחים פרשים ביום אחד", אך אין ספק שיש כאן או טעות סופר או ניסיון לערוך את הגרסה: "ובאומות" שהיה לפניו, כי בכת"י ר' (שניסוחו תמיד קרוב לנוסח כת"י מיל'), כתוב "ובאומות העולם." בנוסף, אין הגיון בגרסת "באמת". ועוד, שהגרסה בדפוס ראשון סביב 1551, היא "ובאומות".

⁷⁷ ספר חסידים, ס"י רסב.

⁷⁸ עיין במאמרנו שהזכרנו בהערה 10, בהערות 249-245, בתירוצים אחרים שהעלנו ליישב אזהרה זו, אך בפשטות, מדובר בצוואה כלפי הגויים.

⁷⁹ עיין במאמרנו שהזכרנו בהערה 10, עמ' 93, 108-103.

יתכן גם להוסיף לרשימת האזהרות השייכות לאומות העולם יותר מאשר לישראל, "וכל הגבוה יצליח במלחמה וכשעתידן לבא קודם משיח התתרים מחריבו (צריך לומר: יחריבו) אשכנז ספק כולו ספק מקצתו" (סעי' כד בכת"י ר'). כך אולי יש להוסיף את האזהרה, "לא ידבר אדם מחתנות של גויים שמזדווגים יחד זה עם זה" (סעי' כ בכת"י א'), שאולי אף הוא מתייחס לאומות העולם.⁸⁰ היות ורוב הציוויים המכוונים כלפי יהודים בלבד, כתובים בלשון סתם, משתמע לכאורה, שכל הצוואה מיועדת ליהודים בעיקר, אלא אם כן מצוין אחרת. ברם, סימנים נז-נח מוכיחים שהנחה זו איננה ברורה, שהרי אלמלא ספר חסידים הייתי חושב שהאזהרה היא ליהודים. על כן יש לומר שכשם שראינו שהאזהרות המיוחדות לזרעו אינן תמיד מצוינות כך, באותה מידה לא כל מה שמכוון לגויים מצוין במפורש.

6. מתוך האזהרות הסותרות את התלמוד וה"מיותרות" - על פי גילוי זה בכתבי היד, יש להציע פתרון חדשני ליישב את האזהרות הקשות שבצוואה (הן אלו שסותרות את התלמוד,⁸¹ והן אלו המפורשות כבר בתורה או בתלמוד וממילא הציווי עליהן הוא מיותר), לומר שלאזהרות הללו מכוונת הכותרת "חלק מהם לאומות העולם". הגויים אינם מחויבים על ידי התלמוד וממילא אין בעיה שהם לא יתנהגו על פיו, כגון בדרכי האמורי (ג) או קציצת עץ פרי שהניב פעמיים בשנה (מד). הם לא מצווים לשאת אחינית, ולפי זה אין בצוואה האוסרת זאת (כב) שום סתירה לתלמוד! כמו כן, הגויים אינם מודעים לאיסורים של התורה והתלמוד, כמו בל תשחית (מה), לא לבנות ביתם גבוה יותר מבית הכנסת (יט), ולא לגדל בלורית (נד), ועל כן מודיע להם ריה"ח מה שלא ידעו, דברים שמיותר לצוות ליהודים.

האירוניה היא שאחרונים מסוימים חשבו לפתור חלק מהבעיות ההלכתיות על ידי אמירה לעכו"ם. למשל, לעקוף את האיסור של בל תשחית על ידי כך שביקשו מגוי לקצוץ את עץ הפרי שהניב פעמיים בשנה (מד).⁸² אך לפי דברנו יוצא שהאזהרה הבאה (מה), האוסרת לקצוץ עץ פרי, כל כולה מיועדת לכלול את הגויים באיסור זה, כי ליהודים הציווי כבר ידוע מדאורייתא, ומיותר!

כלומר, אין סתירה לצוות מצד אחד, שגוי לא יקצוץ עץ פרי, אך יחד עם זה לצוות לעשות כן אם הוא מניב פעמיים בשנה. הרי בכל מקרה, גם אם הגוי מצווה לא לקצוץ, הוא לא מחויב להתחשב באותן המגבלות ההלכתיות של בל תשחית כמו יהודי, ובתנאים מסוימים יותר קל להתיר לו.

ישנם סעיפים שברור שאינם שייכים לגויים, כגון ענייני שחיטה (מא), ענייני רבנות או כהונה (נא), מושבם של יהודים (ע), להשאיר מזוזה (עד) וכדומה. לפעמים, כאשר מפורט או מרומז באזהרה שניתן להיעזר בגוי (כגון להשכיר לו את הבית החדש לפני שיגור בו יהודי, כך שהבית לא יישאר ריק ויהיה מנוצל לרווח (יז)), אזי מותר, וברור שאזהרה זו אינה מיועדת לגויים. כמו שכתבנו לגבי האזהרות לזרעו בלבד, צריך לדון בכל סעיף וסעיף לראות אם הוא שייך לזרעו, או גם לכל ישראל, ואם לאומות העולם. יתכן שכך יש להבין גם חלק מהאזהרות התמוהות. לא עולה על הדעת שיאסור ריה"ח על יהודים להשתמש בשמות הנפוצים בזמנו: אברהם יצחק ויעקב (סעי' יד בכת"י מ'), למרות שבאמת חלק מהקדמונים נרתעו מלנגוע בשמות הללו).⁸³ אך בהחלט יתכן שהוא פונה לנוצרים המתחשבים בדבריו,⁸⁴ שלפחות הם לא יעיזו להשתמש בשמות אבות אומתנו או משום כבוד האבות, או כדי שאלו יזוהו כשמות של יהודים למטרת זיהוי, הפרדה וכדומה.

7. הביטוי "אדם" או "איש" - המופיע באזהרות רבות ולא הביטוי יהודי או ישראל וכדומה, מתאים מאד כדרך פנייה כלפי גויים. ברם, אי אפשר להביא את זה בתור ראיה, כי הביטוי "אדם" מופיע גם בחלק מהאזהרות הפונות בוודאות ליהודים כגון "לא יבנה אדם ביתו ולשנות בית מדרשו כי הוא קודש לה'" (כא), או "לא יעשה אדם חבירו בעל ברית (=סנדק) לשני בניו אלא אם כן מת הראשון" (לה), וכן "לא יניח אדם מלזקוק עם אשתו לילה שטבלה בו" (לו) ועוד. בנוסף, גם בספר חסידים, שבוודאי כתוב עבור יהודים, משתמש ריה"ח פעמים רבות בכינוי "אדם".

8. קשריו של ר' יהודה החסיד עם הנוכרים באשכנז - כמובן, אם אכן התכוון ריה"ח בצוואתו גם לאומות העולם, אנו זקוקים לחפש מניע או הגיון לצעד המפתיע הזה. בדרך כלל, היחסים בין היהודים והנוצרים באשכנז במאות הי"ב-י"ג מצויירים כיחסים עוינים ובמקרה הטוב תועלתיים (קשרים עסקיים וכדומה), ובוודאי לא אכפתיים. היינו חושבים שהדברים נכונים עוד יותר לגבי רב הדוגל בחיי פרישות, במידה מסוימת, אפילו מהחברה היהודית שמסביבו, וקל וחומר הנוכריית.

ברם, מתברר שיחסיו של ריה"ח עם הנוכרים היו יותר ענפים מאשר היה צפוי. כך עולה ממקומות רבים בספר חסידים שאנו לומדים על קשר יום-יומי המפתיע בחיוביות שלו, שהיה בין ריה"ח וחסידיו אשכנז לבין הנוכרים שמסביבם. למשל:

מומלץ שיהודי ירכיל לחברו הגוי איזה יהודי אינו אמין לעשות עמו עסקים.⁸⁵

⁸⁰ עיין בהערותינו שם, במאמרנו שהזכרנו בהערה 10.

⁸¹ עיין למעלה בהערה 15.

⁸² שו"ת שם אריה, יו"ד כז, ובפירוש שבעים תמרים (מד).

⁸³ כך נהגו בדרך כלל התנאים והאמוראים, כדברי החיד"א בשם-הגדולים, ערך רב אברהם גאון. אולי הושמטה אזהרה זו בכל המהדורות האחרות, חוץ מכת"י מ', כיון שהמנהג השתנה.

⁸⁴ עיין בהמשך פרק זה, סעי' 8, על קשריו של ריה"ח עם מנהיגי הנוצרים בדורו.

⁸⁵ ספר חסידים, סי' תתרפו.

אסור לגנוב דעתו של גוי לא רק בדיני ממונות אלא אפילו בענייני מידות.⁸⁶
 סיפור על שרה נוכריה שקמה מהמוות וסיפרה ליהודים מה ראתה.⁸⁷
 יש "הוה אמינא" שילמד כומר את אותיות הא-ב' או ניגונים שמשמשים לענייני קדושה.⁸⁸
 כומר אחד רצה לעזור ליהודי לתפור ספר תורה.⁸⁹
 על אודות חסיד שהביא ספרים לכומר לכרוך ואחד שהלך ללמוד מכומר את המקצוע.⁹⁰
 מותר לחכם להתווכח עם כומר.⁹¹
 יש "הוה אמינא" להעתיק שבח דתי מכומר נוצרי.⁹²
 יש "הוה אמינא" להשתמש בנייר שהייתה כתובה עליו תפילה נוצרית.⁹³
 על אודות כומר שביקש מיהודי לפתור לו את חלמו.⁹⁴
 לכבד גוי המקיים שבע מצוות בני נח.⁹⁵
 גוי שעזר לישראל יש לומר עליו לאחר פטירתו "זכרונו לברכה".⁹⁶
 מותר להתפלל עבור נוצרי טוב.⁹⁷
 יתחבר עם גוי שיהודי רוצה להרוג (!).⁹⁸

אפילו בצוואתו או מגלים את הקשר החברתי בין חסידי אשכנז והחברה הנוצרית, אפילו על דיבורים ורכילויות מאד אישיים עליהם, "לא ידבר אדם מחתנות של גויים שמזדווגים יחד זה עם זה" (סעי' כ בכתי"א).

בנוסף לכל הדוגמאות הללו, ריה"ח מתייחס במפורש לקשר בין היהודים והנוצרים שמסביבם. הוא כותב שיהודים מושפעים מהערכים והמעשים של הנוצרים לטוב או לרע, "כמו שמנהג הנוכרים כן מנהגי היהודים ברוב מקומות, כגון אם הנוכרים גורים בעריות כך יהיו בני היהודים הנולדים באותו עיר".⁹⁹

אולי הפיסקה האחרונה יכולה אף להאיר את דברי ג' שלום¹⁰⁰ וי' בער שטענו שאפילו משנתו של ריה"ח בספר חסידים "ספוגה השפעות נוצריות".¹⁰¹ אחרים עמדו על המשותף בסיפוריהם של ריה"ח וסופרים נוכרים.¹⁰² מ' לוונטל מרחיק לכת יותר מכולם בכתבו שאי אפשר לדבר על השפעה, השאלה או העתקה, כי ההשקפה היהודית והשקפת העולם הנוכרי שמסביבם היו אחת ממש!¹⁰³
 על פי כל הפסקאות שהבאנו, ריה"ח היה ללא ספק, קשור מעבר לצפוי עם הנוכרים שמסביבו.¹⁰⁴ אם יש רב מימי הביניים שמתאים לו לחבר צוואה או אזהרות גם לאומות העולם, הרי זה רבנו יהודה

86	שם, ס"י נא.
87	שם, ס"י רע.
88	שם, ס"י רלח.
89	שם, ס"י רעט.
90	שם, ס"י רפ.
91	שם, ס"י רצו.
92	שם, ס"י תכח.
93	שם, ס"י תכט.
94	שם, ס"י תמ.
95	שם, ס"י שנח.
96	שם, ס"י תשמו.
97	שם, ס"י תשצ.
98	שם, ס"י תתריח.
99	שם, ס"י תתשא.

ג' שלום, Major Trends in Jewish Mysticism, N.Y., 1974 pp. 97,103-104, 108-109.

י' בער, "המגמה הדתית-החברתית של 'ספר חסידים' שהופיע בציון ג (תרצ"ח), ונדפס שוב בלקט המאמרים: דת וחברה במשנתם של חסידי אשכנז, עורך: ישראל (איבן) מרקוס, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 181 ו-224; עיין גם אצל י' דן בספרו תורת הסוד של חסידות אשכנז ע' 44, ובהקדמתו של א' אורבך לספר ערוגות הבושם ח"ד עמ' 185-181.

י' דן, "סיפורים דימונולוגיים מכתבי ר' יהודה החסיד, "תרביץ ל (תשכ"א) ע' 277 ובמאמרו באנגלית "Rabbi Judah the Pious and Caesarius of Heisterbach: Common Motifs in their Stories," Scripta Hierosolymitana 22 (1971) pp. 18-27.

מ' לוונטל, The Jews of Germany p.105. אך עיין מה שכתבנו בהערה 137.

בהקשר זה, נוסף שנמצאות בידינו אגדות רבות מה"מעשה-בוך" (=ספר המעשיות, שסופרו בעל-פה כבר במאה הי"ג, סמוך לחיי ריה"ח שנפטר בתקע"ז/1217, והועלו על הכתב במחצית השנייה של המאה הי"ד, שי צפתמן, "כתב-יד של 'מעשה-בוך'", עבודת גמר בחוג יידיש, מוגשת לפרופ' דב נוי, האוני' העברית, תשל"ג, ע' 33), על דמותו של ריה"ח ויחסיו עם הנוכרים שמסביבו. ככלל באגדות כעין אלה, קשה לקבלן כעובדות והן בוודאי אינן מתועדות, אך הבסיס שלהן יכול לשמש כעדות על קווי אופי, איך היה נראה גיבור הסיפור בעיני דור המספרים. ניתן לדייק למשל, מדוע על דמות מסוימת מספרים על תכונות מסוימות ועל חברו מסופר תכונות אחרות. באגדות רבות, מוזכר שריה"ח עזר, הציל, והיה מיווד עם ראש העיר הנוכרי (Gaster, M. (trans.), Ma'aseh Book, עמ' 340 ו-358), הדוקס המקומי (שם, עמ' 358, 362, ו-374-373), והבישוף ומושל של זלסברג (שם, עמ' 373-368), ושהוא גם ניבא לתועלתם ועשה עבורם ובאמצעותם ניסים (שם, עמ' 394-393).

החסיד. אולם, לעומת דברי שלום ובער, לפי הסיפורים שב"מעשה בוך" (שאינם היסטוריים אך כאמור, בהערה 104, ממחישים את תחושת התקופה), סביר שר' יהודה החסיד השפיע על מנהיגי הנוצרים לא פחות ואולי אף יותר, מאשר שהם השפיעו עליו.

מעבר לכל זה, מצאתי בסעיף אחד, שריה"ח מתייחס במפורש לנושא שלנו, "אם רואה אדם נוכרי שעושה עבירה, אם יכול למחות ימחה שהרי שלח הקב"ה את יונה לנינוה להשיבם כי כשהקב"ה כועס אין עת רצון לפניו".¹⁰⁵

כלומר, אם ניתן, יש להוכיח לגוי להטיב דרכו, לא רק לטובתם אלא אף לטובת ישראל. כפי הנראה, ראה ריה"ח, אולי בעזרת קשריו עם מנהיגי הנוצרים שמסביבו, אפשרות באמצעות צוואתו, לנסות לתרום את חלקו למטרה זו. שליחותו של יונה הנביא היא גם גילוי חלק מרצון הבורא (מודגש בניסוחו "שלח הקב"ה את יונה הנביא" ולא "יצא יונה" וכדומה), וראה ריה"ח את עצמו מחויב להגשים רצון הבורא גם בזה.¹⁰⁶

חומרת חיוב ההוכחה על מי שבידו למחות מופיעה הרבה בספר חסידים. "שכל שנענש חברו והוא אינו מזהירו לומר אל תעשה, הרי כל העונש שמקבלין מעלין על זה כאילו הרגו, לפי שהיה לו להזהירו ולא הזהירו ותובעין מזה דמו של זה",¹⁰⁷ "והוא חייב בעונש חברו",¹⁰⁸ ו"אין מספיקין בידו לעשות תשובה",¹⁰⁹ והוא "צריך להתודות אף על פי שהוא לא חטא (אלא רק לא מיחה, א.ש.)",¹¹⁰ ועוד.¹¹¹ ברם, נראה בהמשך שהכיוון הזה, המחייב את אומות העולם בחלק מצוואת ריה"ח, וכפי שמפורש ברוב כותרות היעד שברוב כתבי היד, איננו פשוט כלל.^{111*}

1. גישה חדשה בעקבות כתבי היד

לפי מה שראינו בפרקים ד-ה, נראה להסיק בבירור שרוב הצוואה של ריה"ח, בדומה לצוואות רבות של רבנים אחרים, אינה מיועדת לזרעו של ריה"ח בלבד. ברם, נשאלות השאלות למי היא אכן מיועדת ובאיזו מידה של חובה? בנוסף, האם ניתן, למרות דברנו בשני הפרקים הקודמים, למצוא יסוד לאותה מסורה המחייבת רק את זרעו של ריה"ח באזהרות הללו?

1. כותרת כתי"י א' - אולי ה"חידוש" הגדול ביותר העולה מפרסום כתי"י א',¹¹² הוא תשובה חדשה לשאלה שבמרכז דיונו: למי יועדה צוואת ר' יהודה החסיד? התשובה הברורה ביותר במחלוקת, אם היא יועדה לזרעו בלבד או לכל ישראל, ניתנת במפורש בכת"י זה, שהוא העתיק ביותר שמתוארך: "אלו ל"א צוואת שצויה רבינו יהודה החסיד לכל העולם לכל הפחות לזרעו לקיימם". כלומר, יש לנו עדות שמאה שנים וחמש שנה לאחר פטירת ריה"ח, התייחסו בפועל באשכנז (מקום הצוואה ומקום כתיבת כתי"י א') לצוואתו כאלו שתי הגישות צודקות – הצוואה אכן מיועדת לכתחילה לכולם, אך במיוחד, ו"לכל הפחות" על "זרעו לקיימם".¹¹³

2. מיישב שני הצדדים - כותרת היעד הזאת של כתי"י א' עולה בקנה אחד עם דברי תלמידו המובהק של ריה"ח בעל ספר הרוקח שהעתיק בעצמו חלק מהצוואה מספר הכבוד של רבו,¹¹⁴ ורבנו ירוחם¹¹⁵ (שחי כמאה שנה בלבד לאחר ריה"ח) ואחרים מראשוני אשכנז, שכבר ראינו שמביאים מאזהרות הצוואה גם לציבור הרחב. מצד שני, היא גם מסבירה את היחס המיוחד של הצוואה לבניו של ריה"ח, שמופיע במפורש בחלק מהאזהרות שהן לזרעו, ואף ראינו שרק בניו הקפידו בפועל במשך ששה דורות לא לקרוא בניהם בשמות יהודה ושמואל.¹¹⁶ כותרת זאת יכולה גם להסביר מדוע רק חלק מהאזהרות התקבלו על ידי הציבור הרחב וחלק לא, משום שלגבם, מדובר במידת חסידות ו"מלכתחילה" בלבד. אם

קשרים אישיים עם מנהיגיהם הדתיים והפוליטיים. באחד מהאגדות מסופר אפילו שהדוכס של רגנבורג סירב לפקודת המלך פיליפ לצאת עמו למלחמה באומרו, "אני הולך אחר עצת ר' יהודה החסיד בכל דבר" (שם, ע' 373).

105 ספר חסידים, ס"י תתשכד.

106 עיין בפרק הבא בסעיף 4: "אינו לאומות העולם", מה שהערנו בנידון.

107 ספר חסידים, כתי"י פארמה ס"י א, בדומה לכך דפוס בולוניה, ס"י קנג.

108 ספר חסידים, ס"י ה.

109 שם, ס"י יט.

110 שם, ס"י כב.

111 למשל שם, ס"י לט, שעד, תקל, תרמח, תרצד, תשפה, ו-תתשה.

111* למרות הקושיות הבאות ומסכנותינו השונה, ראינו חשיבות בפיתוח וביסוס האפשרות הנ"ל, שאכן מכוון חלק מהצוואה כלפי הנוכרים (כפי שעולה מרוב כותרות היעד שבכת"י), שמא יתגלה חומר וכת"י אחרים שלא ידועים עד כה, ויסתרו את דברנו בהמשך.

112 עיין במאמרו שהבאנו למעלה בהערה 10, בעמ' 97, ו-109-150.

113 השווה לכותרתו של כתי"י ר': "יש מהן שצוה על זרעו לבד ויש מהן לכל האומות", וז"ל הכותרת של כתי"י מ': "מהן לזרעו מהן לכל ישראל ומהן לאוה"ע". וכן בכת"י מילאנו: "מקצת לזרעו, מקצת לכל ישראל ומקצת לארמאין" ובדומה לכך בכת"י קמברידג Add. 3127/25, עיין בהערה 70.

114 ספר הרוקח, ה' אבלות, סוף ס"י שטז.

115 רבנו ירוחם נתיב כח, דף רלא, ד.

116 עיין למעלה בהערות 35-36.

אכן קיימות שתי מסורות, אחת שהצוואה לזרעו (כפי שראינו בפרק ג), ואחת שהיא מכוונת לכל ישראל (כפי שראינו בפרק ד), כותרת זו של כת"י א' יכל לאשר את שתי המסורות. הוא יסביר גם את מקור הספק בכותרת של אחד מכתבי היד¹¹⁷ "ספק אם לכל העולם או דוקא לזרעו, כמדומה שלכל העולם, ויש לזיהר", היות ושני הצדדים צודקים.

3. מציאותם של כותרות היעד - נוסח הכותרת אף מצדיק את עצם מציאותן של כותרות היעד יותר מכל הנוסחאות האחרות. הרי לפי החלוקה הזאת של לכתחילה לכולם, ולזרעו, אפילו בדיעבד, מובן שצריכים להבהיר באיזו מידה הצוואה מחייבת כל קבוצה לעומת הקבוצה השנייה. מה שאין כן, לפי הנוסחאות האחרות, הכותרת היא מיותרת בהיותה מעורפלת ("חלק ל... וחלק ל...") כשאין תמיד פירוט איזה מהאזהרות הן לאיזו קבוצה. כל שכן שהכותרת הכללית היא מיותרת לפי כתבי היד שמפורט בהם בכל סעיף וסעיף אם הוא מיועד לזרעו או לא, כגון בכת"י מיל'.

4. אינו לאומות העולם - ניתן להסיק גם שמה שכתוב כאן בכת"י א' הקדום, "לכל העולם" פירושו **לכל ישראל**, וטעה מי שהבין שמדובר גם לאומות העולם.

בדומה לכך, מצאנו בכת"י אחר, ¹¹⁸ "ספק אם לכל העולם או דוקא לזרעו, כמדומה שלכל העולם, ויש לזיהר". בשתי הנוסחאות הללו, המחסור בפסקה "ויש מהן לכל ישראל", המצוי ברוב כותרות היעד, מאוד בולט. יתכן מאד שהמשמעות המקורית של הביטוי "לכל העולם" הייתה "לכל ישראלי" ולאפוקי מהסיפא, שאפילו מלכתחילה, חלק מהאזהרות הן "לזרעו בלבד". אך במשך הזמן טעו לחשוב שכוונת "כל העולם" היא לנוכרים, וממילא היו צריכים להוסיף שחלק הן "לכל ישראלי". כלומר, הנוסחאות שבשתי הכותרות הללו הן למעשה זהות לכתבי היד האחרים שמזכירים רק "אלה המצות אשר צוה הרב ריה"ח... מהן לזרעו ומהן לבני ישראל".¹¹⁹

כך משתמע גם מ"כותרת היעד" של כת"י רוטשילד (ר') שהיא שונה משאר הכותרות: "צוואת מהרי"ח-היינו רבנו יהודה זצ"ל, יש מהן שצוה על זרעו לבד ויש מהן לכל האומות". הרי מצוין במפורש על חלק מהאזהרות שם שהן עבור זרעו בלבד. מבין האזהרות הנשארות, ברור שחלק מהציוויים אינם שייכים לגוים כלל, כגון ליל הטבילה (לו), סנדקאות (לה), לא ישנה בית מדרשו (כא), כהן או רב (נא), להשאיר מזוזה (סעי' לח בכת"י מ'). על כן צריכים לומר שיש כאן טעות סופר וצריכים לגרוס: "לכל האומה" או כמו בכת"י קמברידג' וטריניטי שהזכרנו: "לכל העולם", ושינו בטעות והעתיקו "לכל האומות", כאשר הכוונה המקורית הייתה, כאמור, לכל ישראל.

לפי דברנו, שבאמת לא התכוון ריה"ח לאומות העולם כלל, מובן מדוע בנוסח ו' לא מופיעות סעיפים ל' (המחצית השנייה שבכת"י ר'): "... ובאומות העולם לא יעשו ב' אחים פרשים ביום אחד" ונ"ח ("לא ימשך) אדם מן העיר שיומא דשוקא ביום שבת כי דריה עשירים הם", שהתברר על פי ספר חסידים,¹²⁰ שמכוון כלפי הגויים), שתי האזהרות שמשמע מהן במיוחד שמכוונות הן כלפי הגויים, כי חשבם העורך כנטע זר לצוואה. כמו כן, גם בכת"י א' שאזכרת אומות העולם לא מופיעה בכותרת היעד שלו, סעיף ל' לא מזכיר את הסיפא שבכת"י ר': "ובאומות העולם לא יעשו ב' אחים פרשים ביום אחד". לגבי סעיף נ"ח שם (סעי' כב בנוסח א'), עיין בהערה.¹²¹

חשוב גם לציין שמה שכתבנו למעלה על סעי' נ"ח, שמשמע שהוא הסעיף השני המכוון כלפי גויים, שאין להם בעיה לדור במקום שיום השוק הוא בשבת, הוא רק על פי הפענוח שלנו בכת"י א' ובעזרת מקור מקביל בספר חסידים¹²² (שכתוב בו שאין ליהודי לגור במקום שיום השוק בשבת). אך כבר ציינו שם שהמלה המרכזית באזהרה, ("לא ימשך) אדם מן העיר שיומא דשוקא ביום שבת כי דריה עשירים הם") אינה ברורה ויתכן שפירושו הסעיף ישתנה על ידי פענוח אחר. כמו כן, קיימים גם פירושים אלטרנטיביים לסעיף זה.¹²³ כלומר, אולי אכן סעיף זה מכוון ליהודים ולא לאומות.

יש להוסיף בנוגע לסעי' ל' (שהוא כאמור, היחיד המכוון כלפי האומות במפורש, וגם זה רק בחלק מכתבי היד), שבדברי המרדכי המודפס בנדון,¹²⁴ מצאנו ש"נהגו הראשונים שלא לעשות נישואי שני בנות או שני אחים או אח ואחות ביחד, ואפילו [בעכו"ם] הראשונים היו נזהרים". בנוסף לסברה, גם על פי כת"י של המרדכי, מתברר שהמלה "עכו"ם" היא טעות הצנזורה, והיה כתוב במקור "ואפילו בנכריות, הראשונים היו נזהרים",¹²⁵ כלומר לא לעשות שתי חתונות ביחד, אפילו כשאין אחיות, אלא "נכריות"

¹¹⁷ כת"י קמברידג' (Trin. College 142/142 (1849), כתב אשכ"י מהמאה הטי"ו-ט"ז).

¹¹⁸ שם.

¹¹⁹ למשל, כת"י אוקספורד-בודלי Opp. Add. Qu. 37, כתב איטלי מהמאה הטי"ו-ט"ז.

¹²⁰ סי' רסב, "אל ידור אדם במקום שהשוק של גוים בשבת כי אי אפשר שלא יחטא בדבריו או בשום דבר".

¹²¹ יש כאן הוכחה נוספת למה שטענו במאמרנו המוזכר בהערה 10 בעמ' 105-104, שחזרה אזהרה זו לתוך נוסח א' יחד עם שלושת האזהרות הסמוכות כ"מיקשה אחת" (סעיפים כ-כג שם), ועל כן כינינו אותם שם נוסח "אוקספורד 2". ה"חדירה" הזאת מחשידה את הסעיף להיות תוספת מאוחרת ולא חלק מהצוואה המקורית של ריה"ח.

¹²² ספר חסידים, סי' רסב.

¹²³ עיין במאמרנו המוזכר בהערה 10, בהערותינו על סעי' נ"ח של הצוואה, ע' 144.

¹²⁴ מרדכי על מועד קטן סי' תתמג.

¹²⁵ כך הגירסה במרדכי בכת"י וטיקן 320 b / 141. יש להוסיף, שכותב הב"ח באו"ח תרפב, שאין לדקדק בלשון ספר המרדכי המודפס שיש בו הרבה שיבושים. כלל זה מובא גם ביד מלאכי, ב"כללי שאר הפוסקים", סי' ה.

אחת לשנייה (כפי שמופיע הביטוי "נכריות" פעמים רבות במסכת יבמות). כן מוכח גם מהמשך המרדכי המודפס שמביא הוכחתו מהברייתא במסכת שמחות,¹²⁶ "אין מקלסין שתי כלות בבת אחת אלא אם כן יש בה כדי לזה וכדי לזה (= לשמח את שתייהן)", גם אם אין אחיות. הגרסה המקורית במרדכי השתמרה לא רק בכתבי היד אלא גם ברמ"א "ואין לעשות חופת ב' אחיות ביחד, ויש אומרים דאף בשתי נכריות יש ליזהר שלא לעשותן כאחת משום איבה שמא יכבדו האחת יותר מחברתה".¹²⁷ לפי זה, יתכן מאד שהגרסה המקורית גם בצוואה הייתה בדומה ללשון המרדכי, "לא יעשה אדם נשואי ילדיו יחד ביום אחד, ולנכרים, לא יעשה ב' בפרשה אחת".¹²⁸ מצאנו סיפא דומה בנוסח א' ("לא יהיו שני חתנים בבית הכנסת אחד") (לא), שהכוונה היא שבנוכרים (=לא אחים) לא יעלו לתורה שני חתנים בשבת אחת (=בפרשה אחת).¹²⁹

בכך יתורץ מה שהקשו הפרשנים על הצוואה בנוסח ו' הנפוץ ("שני חופות בשבת אחד, אחד מהם יעני או ילך בגלות או ימות"), איך יתכן שנחמיר יותר על נוכרים (=לא אחים) שאסור להם להתחתן אפילו באותו שבוע, יותר מאשר על אחים (שיש שם יותר "עין הרע"), שרק אסור להם להתחתן באותו יום אך שניים בשבוע מותר? אלא, כאמור, לפי נוסח א' (וכך אנו טוענים היה בנוסח המקורי במקום "אומות העולם" ו"פרשים"), לאחים אסור להתחתן ביום אחד ולנוכרים (=לא אחים) מותר, רק אסור להעלותם בתור "עליית החתן" באותה פרשה או שבוע (=שבת=פרשה) באותו בית הכנסת. זה מסביר גם את האזכור המוזר של "פרשים" שאינה קשורה לשום דבר באזהרה או בצוואה.¹³⁰

הוכחה חזקה לדברנו נמצאת בעובדה שבנוסחאות שמוזכרות בהן "אומות העולם" בסעיף אחד יחד עם האזהרה על שני האחים (ר', מיל', וס'), אין סעיף נוסף העוסק ב"נוכרים" (חתנים שאינם אחים). לעומת זאת, בנוסחאות שלא מוזכרות בהן "אומות העולם" בסעיף ל' (נוסחאות ו' וא"), מוזכרים חתנים "נוכרים" (=לא אחים) בסעיף לא!

נמצא שהאזהרה שחשבו שהיא מכוונת כלפי "אומות העולם", מופיעה בכתבי היד האחרים בתור אזהרה ליהודים נוכרים (=לא אחים) ואין כתי"י אחד שמדבר גם על אומות העולם וגם על יהודים נוכרים.¹³¹ אם כן, עולה שכל עניין "אומות העולם" כאן הוא שיבוש הנובע מהביטוי "נוכרים" שהיה כנראה בחלק מכתבי היד, וכמו במרדכי (שהחליפו נוכרים-עכו"ם), מדובר על יד (או פחד מיד) הצנזורה שהחליפה (נוכרים - אומות העולם) ובלבלה.¹³²

נמצא שהסעיף היחיד שחשבו שבו כיוון ריה"ח כלפי הגויים במפורש (ל), אינו עבורם כלל, וכן הסעיף השני שחשבו לדייק שהוא מכוון עבור הגויים (נח), גם עובדה זו מוטלת בספק והסעיף עצמו חשוד הוא לא להיות מקורי.¹³² ממילא, יש לומר שכותרות היעד שהזכירו "לכל העולם" וכדומה, הכוונה היא לכל ישראל, ורצונן "לאפוקי" את אלו האזהרות שהן עבור זרעו בלבד (ולא לאפוקי מכל ישראל).

בנוסף, כבר הזכרנו שרבות מהאזהרות הכתובות בסתם אינן שייכות לנוכרים כלל. אם כן, סביר לומר שאם אזהרה מתייחסת לגויים, היה לו לציין זאת במפורש, כפי שצוין בדרך כלל על האזהרות המיוחדות לזרעו.

5. מצוות התוכחה: בעיקר לישראל - אף על פי שהבאנו לעיל שריה"ח כותב בספר חסידים שיש ללמוד ממה ששלח הקב"ה את יונה להוכיח גם את הנוכרים בנינוה,¹³³ יש לדייק שם שעיקר תוכחה זו הייתה לא להטיב עמהם אלא לטובת ישראל "כי כשהקב"ה כועס (על הגויים, א.ש.) אין עת רצון לפניו (עבור ישראל, א.ש.)." כלומר, כעסו על הגויים אינו המטריד העיקרי, אלא שזה עלול למנוע "עת רצון

¹²⁶ שמחות יא, ה.

¹²⁷ רמ"א, אה"ע סב, ב.

¹²⁸ בדומה לנוסח מ': "לא יעשה אדם נשואי ילדיו יחד ביום אחד ולאומות לא יעשה ב' פרשים ביום אחד".

¹²⁹ עיין בהערה שלנו על סעיפים ל-לא במאמרנו שהוזכר למעלה בהערה 10, עמ' 131-129.

¹³⁰ אמנם, הזכיר י' דן במאמרו "סיפורים דימונולוגיים מכתבי ר' יהודה החסיד" בע' 278 הערה 1 (ע' 170 בלקט של מרקוס המובא למעלה בהערה 101) ש"פרשים" (המופיע ככינוי לאבירים) מוזכרים הרבה בספרות חסידי אשכנז, עיין למשל בספר חסידים, כתי"י פארמה, ס' שנט, תריא, ו-תתקפה. אך כפי שראינו, נראה שזה מופיע כאן בטעות. דווקא, לאור הערה זו של דן, יתכן שכך יש להסביר טעות הסופרים שכתבו בכת"י ר' "פרשים" במקום "פרשה", בגלל שנושא הפרשים אכן מופיע בספרות ריה"ח.

¹³¹ חוץ מאשר בנוסח מ' שכבר הזכרנו למעלה בהערה 12 ובהרחבה במאמרנו שהזכרנו בהערה 10, בעמ' 101-102, שהוא המאוחר ביותר, ושעורכו ליקט, בצורה לא מבוקרת במיוחד, את כל הנוסחאות שהיו לפניו. ממילא, אין סיכוי שיופיע בו דיוק כזה, המבוסס על אורגניות הנוסח.

¹³² יתכן שזו גם הסיבה מדוע לא מצאנו את המלה "נוכרים" באף כתב יד, מפני הצנזורה, וכפי שראינו בכת"י המרדכי ושהשתמר כך גם ברמ"א.

^{132*} הוא לא מופיע ברוב המהדורות, עיין במאמרנו שהזכרנו בהערה 10, ע' 144, ומה שהערנו שם. כך גם באזהרה הנוספת שהופיעה באחד מכתה"י, שחשבו שאולי מכוון אף הוא כלפי גויים, "לא ידבר אדם מחתנות של גויים שמזדווגים יחד זה עם זה". אזהרה סתומה זו, איננה מופיעה באף כת"י ישן חוץ מא'. גם לא ברור אם היא מכוונת כלפי ישראל או גויים. שיערנו במאמרנו שהזכרנו בהערה 10, עמ' 107-106, שסעיף זה, ושלושת הסעיפים שאחריו (כ-ג) שכינינו א'2, חדרו כ"מיקשה אחת" לנוסח א' ממקור זר, עיי"ש.

¹³³ ספר חסידים, ס' תתשכד.

לפניו". כמה פעמים ריה"ח אפילו מדגיש במפורש (במקום סגנונו הסתמי: "אדם") כלפי מי חשובה התוכחה: "מצוה להוכיח כל אחד מישראל שמתייאש ומתעצל,¹³⁴ ו"מי שיש בידו למחות ולהוכיח על מצות עשה ולא תעשה לשום ישראל שבעולם, ... נענש על כולם",¹³⁵ ושהתוכחה נובעת מהערבות הלאומית שלנו,¹³⁶ דברים שלא שייכים לגויים.

למרות הקשרים שהיו לריה"ח עם הנוכרים ומנהיגיהם שהבאנו למעלה, קשה לומר שיחסיו היו עד כדי כך קרובים אליהם שיחבר עבורם צוואה, דבר שלא נשמע אצל אף רב לפניו או אחריו. בנוסף, חוקרים מסוימים חולקים על הגישה שהזכרנו, שחסידי אשכנז והנוצרים שמסביבם העתיקו זה מזה, וסוברים שהתופעות המשותפות הן בעיקר תוצאה של תנאי חיים דומים.¹³⁷

בנוסף, קשה להניח ששתי האזהרות עליהן אנו מדברים בעיקר, ל' וני"ח, הן עבור אומות העולם. אין זה סביר, אם הוא כבר כתב צוואה עבורם, שמה שעומד בראש סדרי העדיפות להזהירם הוא לא עבודה זרה או אפילו מוסר חסידי, אלא "לא יעשו ב' אחים פרשים ביום אחד", ושיגורו במקום שיום השוק הוא ביום שבת, כדי שיתעשרו. יונה הנביא לא נשלח לנינוה להצילם מעין הרע או להביא להם עושר, דברים שחסרונותם אינם עלולים "להכעיס" את הבורא. גם אם נטעון ש"רצון הבורא" שייך גם לאומות העולם, קשה לראות בתחומים האלו "רצון הבורא".

6. מסקנה מעשית על פי כת"י א'- על פי כל זה, עולה שאין כאן ציוויים לאומות העולם, ומדובר מלכתחילה בצוואה לכל ישראל, אך לפחות על זרעו לקיימה. נציין עוד שבכת"י א', נשמטו שבע מתוך שמונת האזהרות¹³⁸ שבסוף כת"י מילי (אף הוא מהמאה ה"ד), המצוינות שהן לזרעו בלבד.¹³⁹ יתכן שגם עורך נוסח א' ידע על אותן האזהרות המיועדות במיוחד לזרעו של ריה"ח, אך השמיט אותן בהיותו כותב עבור הציבור הרחב.¹⁴⁰

יש לציין שלפי הכותרת בכת"י א', עולה גם השלכה לגבי הבנת ההשוואה בין הצוואה לבין ספר חסידים. חלק מהאזהרות של הצוואה מופיעות עם שינויים קלים גם בספר חסידים, שהוא בוודאי לא נכתב עבור זרעו בלבד, אלא לכל מי שרוצה להיות חסיד.¹⁴¹ ניתן להסביר את השינויים הללו בשני אופנים. כבר ראינו שתירצו המקילים שזה משום שבצוואה, המכוונת כלפי זרעו בלבד, החמיר ריה"ח

134 שם, סי' ה.

135 שם, שם.

136 שם, סי' צג.

137 למשל מ' גידעמן, התורה והחיים בארצות המערב בימי הביניים, ע' 99. בהקשר זה, חשוב לציין, שלאחר בדיקה יסודית של ספרי אמונות טפלות של אומות העולם, (A Treasury of Superstitions, The Oxford Dictionary of Superstitions, The Encyclopedia of Signs, Omens, and Superstitions, and The Dictionary of Superstitions) מצאתי שלמרות שהנושאים הנידונים בצוואת ריה"ח הם אכן אוניברסליים ומשותפים לאמונות טפלות בכל התרבויות (מוות, אבלות, נישואין, לידה, שמות ילדים, חלומות, מחלות, תקופות, פרנסה, מים, עצים, בנין, נסיעות, ובעלי חיים), הופתעתי למצוא שכמעט ואין חפיפה בין צוואת ריה"ח עצמן לבין פרטי האמונות הטפלות של הגוים באותה תקופה, וגם לא בתקופות אחרות. זאת למרות העובדה שבדרך כלל מנהגים כאלה אכן מועתקים מתרבות לתרבות. מתוך שבעים ושבע האזהרות שבמהדורות השונות של צוואת ריה"ח, מצאתי רק בודדות שהונהגו גם בתרבויות אחרות בכלל:

1. שוחטים תרנגולת שקראה כתרנגול (ג) (גם בתלמוד (שבת סז, ב) מוזכר שזה מדרכי האמורי, כלומר, דרכי הגוים).
2. עץ פרי המניב פעמיים בשנה הוא סימן למוות (מד).
3. לא להשאיר קבר פתוח (ב).
4. לא לחזור מהדרך אם נשכח דבר מה בבית (לח).
5. לא לקרוא ילד על שם אדם (ובמיוחד אח) שנפטר בגיל צעיר או על שם מי שעודנו בחיים (מופיע בכת"י ר' בסע' נג, ובספר חסידים סי' תס).

נראה להסביר שהשותפות בנושאים הנידונים הוא טבעי, שמדובר בנושאים שהחששות, חוסר-אונים, ואי-ודאות ורווחים שם. לנושאים שהם מועדים לחרדות ולתעלומה, דברים שהאדם הממוצע אינו מרגיש שהם לגמרי בשליטתו, האדם ניגש אליהם תוך גיוס כוחות מיסטיים/רוחניים שאינם נראים לעין ואינם נתפשים בשכל. על כן מובן שרבים נעזרים במיוחד בנושאים הללו, ופונים לאלה, כמו ריה"ח, העוסקים במישורים הללו. ברם, הפרטים המעשיים, שהם שונים כמעט לחלוטין, מעידים שריה"ח אינו משתמש באותם הכלים של המיסטיקאים הנוכרים שמסביבו, בוודאי לא העתיק מהם, ולפחות בנושאים הללו, כמעט ולא הושפע מהם, אם בכלל.

על כן, נראה שהחוקרים שהזכרנו למעלה, הפריזו על המידה לייחס את דברי ריה"ח להשפעה נוכרית. מופיע רק סע' נב (ע"פ המספור של דפוס ו' המצול) שהוא מופיע בכל כתבי היד והמהדורות שראינו.

138 כל זה נכון גם לגבי כת"י ר' שהוא מבוסס על נוסח מילי, אך זה בולט פחות משום שלאחר הכותרת "ואלו הן לזרעו", בחלק מהסעיפים נשמטה המלה "לזרעו", שהיא אכן מיותרת לאחר הכותרת "ואלו הן לזרעו". בנוסף, בכת"י ר', לאחר שמונת הסעיפים לזרעו, הוסיף העורך: "גם שמעתי שצוה לזרעו שלא יגדל אדם את העוף ששמו (בחרין)", ועוד הדביק חמישה סעיפים נוספים, שכינינו "ר"צ" במאמרנו שהזכרנו בהערה 10, ע' 106. על כן, חלק הצוואה המיועדת רק לזרעו אינה בולטת כל כך.

140 קיימת אפשרות שהצוואה לבניו הייתה מלכתחילה בעל פה ולא הופיעה בכתב בספר הכבוד. כך משתמע מהנוסח "גם שמעתי שצוה לזרעו" (סז) ו"גם צוה לבניו" (נד). כך עולה גם מהנוסח הכתוב בגוף שלישי [ואלו הן לזרעו] (נא בכת"י ר') וכן "צוה לבניו" (נד), "לא יגדל אדם מזרעו" (נב) וכדומה], כי אם הצוואה לבניו הייתה כתובה בספר הכבוד, הנוסח היה בגוף ראשון ("לזרעו" "לבניו" "מזרעו" וכדומה). אפילו אם נאמר שהנוסח שלפנינו נערך במשך הדורות בגוף שלישי כדי להתאימו לקורא, סביר לומר שריה"ח לא הכניס צוואה לזרעו בספר הכבוד שיועד לרבים.

141 ספר חסידים, סי' א.

יותר מאשר מה שכתב עבור הציבור הרחב בספר חסידים.¹⁴² לעומתם, לפי העולה מדברינו על פי כת"י א', שצדקו החולקים הטוענים שהצוואה מיועדת גם לציבור הרחב, צריכים להסביר שספר חסידים, שניסוחו יותר אמין ופחות נזיל,¹⁴³ מבהיר או מדייק יותר מאשר המקורות המקבילים בצוואה. עיין בדוגמאות שהבאנו למעלה בפרק ג' סעיף 3.

עולה מכאן גם השלכה חשובה הסותרת את מגמתם של אלו שחשבו (במיוחד במאות האחרונות, כפי שראינו בתחילת המאמר) להזהיר את הציבור הרחב בצוואת ריה"ח מצד עצם הטענה שהיא מכוונת כלפי כל ישראל (כמובן, מלבד מה שמצוין במפורש "לזרעו בלבד"). הרי על רקע השינויים שבספר חסידים עולה שלפי שתי האפשרויות שראינו, או שהתכוון ריה"ח בצוואתו למשנת חסידים (ולא איסור גמור) לציבור הרחב, או כדבר המחייב את זרעו בלבד, או שתיהן, אך "ממה נפשך", לא התכוון ריה"ח בצוואתו לחייב את מי שאינו מזרעו!

ברם, עדיין צריכים לברר, על פי שאיפתם היסודית של חסידים אשכנז לעשות "רצון הבורא",¹⁴⁴ דבר המחייב עד כדי ענישה,¹⁴⁵ כיצד יתכן שלא נחייב אחרים לעשות את רצון הבורא, גם אם אינם מזרעו של ריה"ח?

אלא צריכים להבין, שגם ריה"ח לא היה נאיבי, וידע היטב מניסיונו בחיים שקיימות דרגות שונות של יראת שמיים וחסידות אצל בני האדם. כך עולה מדבריו בספר חסידים: "יש עוד זווגים שלא יצליחו ונפקא מינה לאיש חסיד למנוע בהם ולחדול".¹⁴⁶ כלומר, לא צפוי שכל אדם ממוצע יקיים כל מידת חסידות, על אף שמדובר על "רצון הבורא".

נמצא שלגבי הציבור הרחב, לא שינה ריה"ח את מדיניותו בצוואתו מאשר גישתו בספר חסידים, שנכתב אף הוא עבור השואפים לחסידות, בודעו שזה לא יקוים על ידי כל הציבור הרחב.¹⁴⁷ ברם, שונה הדבר לגבי זרעו, שיתכן מאד שירצה להזהירם ואף לחייבם (במידה האפשרית) בצוואה, אפילו במידת חסידות.

על כן מובנת כותרת היעד שבסוף כת"י א' הקדום, "אלו ל"א צוואת שציוה רבינו יהודה החסיד לכל העולם לכל הפחות לזרעו לקיימם".

כך לגבי עיקר גוף הצוואה. ברם, משני כתבי היד הקדומים ביותר, עולה ששונה הדבר לגבי אותן שמונה אזהרות¹⁴⁸ שמצוין בהן בסוף כת"י מ"ל' שהן לזרעו בלבד.¹⁴⁹ אותן אזהרות גם נשמטו על ידי עורך נוסח א', כפי הנראה משום שראה שהם לא כווננו כלל לציבור הרחב, אפילו "מלכתחילה". לגבם, יש להבין שכמו שנכתב הצוואה בעיקר במישור ה"נסתר" או המיסטי ולא במישור הרציונלי, יתכן

¹⁴² שו"ת ערוגת הבושם יו"ד ק"ח.

¹⁴³ הדגשנו בפרק ג' של מאמרנו שהזכרנו למעלה בהערה 10, שמשנתו של ריה"ח בכלל הועבר בציטוט יותר מאשר בלימוד מהטקסט, ושתי המהדורות של ספר חסידים, השונות מאוד במבנה ובסגנון, יוכיחו (לאור גילוי האחרון של ח' סולובייצ'יק במאמרו, "Piety, Pietism, and German Pietism: Sefer Hasidim I and the Influence of", JQR 92 (2002), p. 462.

הסעיפים של פריימן במהדורתו (עמ' נז-עג 522-537), נבחר שכוונתנו למה שהוא מכנה (SH II). מפתחות הקבלת המהדורות (חוץ מאשר 152 הסעיפים הראשונים של מהד' בולוניה, מה שסולובייצ'יק מכנה "ספר חסידים I"), והן הרבה יותר קרובים זה לזה מאשר המהדורות השונות כל כך של הצוואה. חשוב גם לציין שהנוסח ה"נזיל" של הצוואה תרמה לאיבוד חלק מהאזהרות מהמהדורות השונות, ומצד שני, **לחדירתן של אזהרות זרות במשך הדורות**. עיין במאמרנו הני"ל, עמ' 87-92, ו-109-150, שהצענו מה שנראים לדעתנו הסעיפים המקוריים ביותר וניסינו לאתר את אלה שהתווספו במשך הדורות, ומהיכן חדרו.

¹⁴⁴ עיין באריכות אצל ח' סולובייצ'יק, "Three Themes in Sefer Hasidim", AJS Review (1976), pp. 311-325.

¹⁴⁵ ספר חסידים כת"י פארמה, ס"י א, "מכאן שיהא אדם ערום ביראה הואיל ומענישין אותו על שאין יודע, שיש לדעת ולחקור שהרי לפני השליט לא תוכל לומר כי שגגה היא ... על כן אמרתי אכתוב ספר ליראי ה' פן יענשו והם סבורים שעל חנם הוא." ועיין עוד בכת"י פארמה, בס"י שעה, תתרד, תתרעו, תתש, תתשי, ועוד שריה"ח מביא דוגמאות רבות שהחסיד נענש על דברים שהתירה התורה.

¹⁴⁶ ספר חסידים, ס"י תפז.

¹⁴⁷ ספר חסידים, ס"י קסב. כן מוכח מהדיוק בלשון ריה"ח בכת"י פארמה, ס"י א שהבאנו בהערה 145, "...אכתוב ספר ליראי ה'...".

¹⁴⁸ רק בדפוס ו' מצאתי שמצוין "לזרעו" על ארבע אזהרות נוספות: כד, כה, כו, ו-מו. אך הוכחנו במאמרנו המוזכר למעלה בהערה 10, בעמ' 93, ו-108-103, שנוסח ו' הוא מאוחר מאד וגם ערוך ביותר, וחבל שזה הנוסח המודפס וממילא הניכר במיוחד.

¹⁴⁹ "ואילו הן (מ)זרעו:

1. לא יקרא איש מזרעו לא יהודה ולא שמואל.
2. לא ידור איש מזרעו או אשה באושטרייך אלא א"כ ילכו מן המלכות חודש בכל שנה.
3. לא תאכל אשה מזרעו כשילדה באכילה ראשונה תרנגולת אלא דבר אחר.
4. לא יגדל אדם מזרעו עגלים הנולדים מבהמותיו.
5. לא ישיב אדם מזרעו תרנגולת על בצים להציא מהם אפרחים ואם מעצמן לא יניחן לישב.
6. לא יקנה אדם מזרעו תבואה להשתכר כי יפסיד בהן.
7. וגם מזרעו לא היו רגילים לקרות אחר מילדיהן.
8. צוה לבניו שלא לגדל בלורית בעין."

שבסעיפים הללו לא מדובר על "רצון הבורא" באופן כללי, אלא ב"רוח הקודש" המכוון דווקא ל"שורש נשמותיהן" של צאצאיו, מבחינת סוד ה' ליראיו.¹⁵⁰ ממילא מובנת מדוע בפועל, לא מצאנו אף לא עדה אחת, גם מבין אלה שחששו ביותר לצוואת ריה"ח, שהקפידה על אותם שמונה סעיפים. כי רק עליהן יש להחיל את סברתו של הנודע ביהודה והמסורה של רבותיו של בעל השב יעקב, שהן אכן מיועדות ממש לזרעו בלבד, לעומת שאר הצוואה המיועדת לכתחילה גם לציבור הרחב. יתכן גם לשער שהסיפא של כותרת היעד העתיק הזה, המחייבת במיוחד את זרעו של ריה"ח לקיים את הצוואה **יותר** מאשר לציבור הרחב, היא היסוד למסורה של רבותיו של בעל השב יעקב, שאכן קיים הבדל בין זרעו של ריה"ח לבין שאר העם, בנוגע לקיום הצוואה. אך ההבדל הוא כאמור, לא לפטור את הציבור הרחב לגמרי, אלא להוריד את מידת חיובם לדרגת "מלכתחילה" בלבד, ו"לכל הפחות לזרעו לקיימם".¹⁵¹

¹⁵⁰ כבר מצאנו סברה זו לדעת הנודע ביהודה מהד"ת אה"ע סי' עט, לגבי כלל הצוואה, שראה ריה"ח ברוח קדשו שהזיווגים הללו לא יצליחו אצל זרעו, דווקא. בדומה לכך כותב הרמח"ל, אוצרות הרמח"ל, אגרת כ, ע' שכט, באופן כללי ש"יש מגידים מגידי אמת, אך לפי שורש האדם הפרטי, ויתנו לו תיקונים ונהגות, ויהיו הדברים רק לפי שרשו. הלא כמה צוואות הניח ר"י החסיד רק למשפחתו". עיין גם ביעב"ץ, מגדל עוז נחל ט סי' יד סק"ד, ובדברי ר' יקותיאל יהודה הברשטס, האדמו"ר מצאנז, שו"ת דברי יציב, אה"ע סי' יב.

¹⁵¹ עיין בשו"ת יוסף אומץ לו, שכותב החיד"א שצוואות ריה"ח "נתפשטו בכל גבולות ישראל" אך בעצמו סיג בשו"ת טוב עין יח, "הן אמת דהרבה מהצוואות לא נתפשטו ואינם נוהגות אצלנו". אכן אגן סהדי ששמונת האזהרות הללו המכונות לזרעו בלבד, אינן מופיעות כלל בדורות הבאים. לגבי האחרון שבהן, ש"צוה לבניו שלא לגדל בלורית בעין", אינו מדובר על תספורת של חוקות הגוים שבטוש"ע יו"ד קעט, שהרי איסור זה מקובל על כולם מדין הגמרא, אלא על חומרה נוספת לזרעו, כפי שנראה מהשתלשלות הנוסח בסעיף זה, עיין במאמרנו המוזכר למעלה בהערה 10, עמ' 107-108.